

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ 1800—1870 ԹԹ.

XIX դարի առաջին կեսում հայկական գաղթավայրերի կյանքում որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին: Մի շարք հնագույն գաղթօջախներ քայքայվեցին, առաջացան ու կազմավորվեցին նոր գաղթավայրեր: Փոփոխությունների ենթարկվեց նաև նրանց ներքին կյանքը: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը այն երկրներում, որտեղ ապաստան էին գտել բնաշխարհը թողած հայ զանգվածները, սոցիալ-դասակարգային նոր երանգավորում էր հաղորդում այդ գաղթավայրերին, փոխում նրանց դասակարգային դեմքը:

Բուն Արևելյան Հայաստանի տարածքում արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր կենտրոնների բացակայությունը ունեղրված հայ գյուղացիության քայլերն ուղղեց դեպի Բաքու, Թիֆլիս, ինչպես նաև կենտրոնական Ռուսաստանի քաղաքները:

Եթե Արևելյան Հայաստանից բնակչության արտահոսքը հետևանք էր կապիտալիզմի զարգացման, ապա բոլորովին այլ էր դրությունը Արևմրդյան Հայաստանում: Այստեղ առավել զանգվածային էր արտագաղթը, բայց այն արդյունք էր թուրքական բռնապետական կարգերի հարկային ծանրը քաղաքականության և անօրինակ կեղեքումների, թուրք պաշտոնյաների վայրագությունների, որոնք հարկադրում էին թշվառ գյուղացիությանը հեռանալ իր հայրենիքից՝ կյանքի և ապրուստի հուսալի միջոցներ գտնելու: Սըրանց հոսանքն ուղղվում էր առաջին հերթին դեպի Կոստանդնուպոլիս և Զըմյունիա:

Արևմտահայերի մի զգալի թիվ հաստատվեց Սիրիայում, Լիբանանում և Եգիպտոսում: Հայ գաղթականության համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ կային Եգիպտոսում, որտեղ Մուհամեդ Ալին, հոգ տանելով երկրի տնտեսական ու քաղաքական առաջընթացին, հայերի համար ստեղծեց ոչ միայն տնտեսական գործունեության հնարավորություններ, այլև նրանց ներգրավեց երկրի քաղաքական կյանքում: XIX դարի ընթացքում Եգիպտոսում հաստատվեցին զգալի թվով հայ վաճառականներ, արդյունաբերողներ, արհեստավորներ, օրավարձու բանվորներ, որի հետևանքով երկրի երկու խոշոր կենտրոններում՝ Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում հիմնվեցին հայկական խոշոր գաղութներ:

Պարսկահայքի բնակչության նշանակալից մասի ներգաղթը Արևելյան Հայաստան զգալի հարված հասցրեց Պարսկաստանի տնտեսությանը: Նրա

խոշորագույն հայկական գաղթօջախի՝ Նոր Զուղայի դեռևս XVIII դարի կեսերից սկսված անկումը շարունակվում էր, և հայ խոջանների երբեմնի ծաղկուն այս կենտրոնը գտնվում էր անմխիթար վիճակում։ Այստեղից արտահոսքը դեպի Հնդկաստան շարունակվում էր, թեև դրուժյունը աննախանձելի էր նաև Հնդկաստանում հիմնավորված հայերի համար։

Հնդկաստանի գաղութացումը խիստ աննպաստ վիճակ ստեղծեց հրեկահայերի և հատկապես հնդկահայ մեծահարուստների համար։ Զուրկ լինելով պետական հովանավորությունից, նրանք չկարողացան դիմանալ եվրոպական կապիտալի մրցակցությանը, սկսեցին քայքայվել և գործունեության ասպարեզը զիջել եվրոպացիներին։ Դա էր պատճառը, որ հնդկահայերից շատերը հեռացան այստեղից և սկսեցին բախտ որոնել հեռավոր Ինդոնեզիայում։

Կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման այս ժամանակաշրջանում նկատելի զարգացում ապրեցին Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Ղրիմի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Հյուսիսային Կովկասի հայ գաղթավայրերը։ Նրանք առավել կամ նվազ չափով օգտվում էին XVIII դ. վերջին տասնամյակներում հրապարակված կայսերական հրովարտականից, որոնք հայերին վերապատհում էին տնտեսական և իրավա-քաղաքական առանձնաշնորհումներ և ունեին ազգային սովորույթների ու իրավական նորմերի վրա հիմնված իրենց ներքին կառավարչությունները։ Ռուսաստանի հայ գաղթօջախները տնտեսական ու մշակութային կյանքում կարևոր դեր կատարեցին ինչպես արևելահայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում, այնպես էլ հայ-ռուսական հարաբերություններում։

Հայ գաղթավայրերի պատմության մեջ, XIX դարում, զնալով մեծ և կարևոր նշանակություն են ստանում Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ համայնքները։ Ծիշտ է, այս երկու վայրերում հայկական փոքրիշատե հոծ զանգվածներ չէին բնակվում, բայց նրանց դերը պայմանավորված էր այն հետզհետե մեծացող նշանակությամբ, որ ձեռք էր բերում Ռուսաստանը հայ ժողովրդին և Հայաստանին վերաբերող հարցերում։ XIX դարի սկզբին, երբ արդեն իրական հիմքերի վրա էր դրվում և շուտով կենսագործվելու էր օտարակալության լծից Արևելյան Հայաստանի ազատագրության հարցը, բնականաբար, մեծանում էր Պետերբուրգի և, հատկապես, Մոսկվայի դերը։ Այնքանով, որքանով հայ ազատագրական հույսերը, հայկական պետականության վերականգնման ծրագիրը այս ժամանակահատվածում զխավորապես խաբուրվում էին Ռուսաստանից ստանալիք օգնության վրա, Մոսկվան և Պետերբուրգը մեծ կշիռ էին ձեռք բերում, առաջին հերթին, ազատագրվելիք Հայաստանի ապագա կացությունը սահմանելու և ռուսական կառավարության հետ համապատասխան բնույթի բանակցություններ վարելու հարցում։ Այստեղ մշակվեց ռուսական կառավարությանը 1827 թվականին ներկայացված կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանի կացությունը սահմանող նախագիծը՝ Լազարյանների կողմից, որը որոշակի ազդեցություն ունեցավ հայկական մարզի ստեղծման գործում։

Այս ժամանակաշրջանում հայ ազատագրական մտքի և ազատագրական

շարժումների արտահայտություններից էր լայն ծավալ ստացած լուսավորական շարժումը: Հայ գործիչների կողմից լուսավորական շարժումը դիտվում էր իբրև անհրաժեշտ նախապայմաններից մեկը՝ դարեր շարունակ օտարների լծի տակ կքած հայ ժողովրդական զանգվածներին ազգային ինքնագիտակցություն ներարկելու և հարյուրամյակների ընդարձացնող նիրհից սթափեցնելու համար:

Այդ առումով մեծ դեր խաղաց 1815 թվականին ռուսական երկրորդ մայրաքաղաքում՝ Մոսկվայում հիմնադրված Լազարյան ճեմարանը: Այս կրթական նշանավոր հաստատությունը սկզբից ևեթ ուղեցույց դեր սկսեց խաղալ հատկապես արևելահայ իրականության մեջ: Իր ավելի քան մեկդարյա գոյության ընթացքում Լազարյան ճեմարանը կրթեց և դաստիարակեց բազմաթիվ հայ պատանիներ և երիտասարդներ, որոնք սփռվեցին ռուսական կայսրության կազմում մտնող գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերը և ազգային լուսավորության սերմեր ցանեցին: Դրան զուգընթաց, Լազարյան ճեմարանի սաներից շատերը կարևոր դեր խաղացին դասագրքերի հրատարակության, հայ ժողովրդի պատմության տարատեսակ հարցերի ուսումնասիրության, թարգմանական ու թատերական գործի տարածման և, առհասարակ, գիտության բնագավառում: Այդ առումով դժվար է գերազնահատել Մոսկվայի հայկական գաղթօջախի և այնտեղ գտնված Լազարյան ճեմարանի ու նրան կից տպարանի գործունեության նշանակությունը:

Դադունիք չէ, որ Մոսկվան իր նշանավոր համալսարանով այն վայրն էր Ռուսաստանում, որն անդուլ սերմանում էր ազատասիրական գաղափարներ: Այստեղից էլ այն մեծ նշանակությունը, որ, բնականաբար, պետք է ստանար Մոսկվան արևելահայ իրականության մեջ, քանի որ մեծ թվով հայ երիտասարդներ կրթվեցին ու ազատասիրական գաղափարներ ստացան Մոսկվայի համալսարանում: Հասկանալի է, թե ինչու նման պայմաններում Մոսկվան դարձավ կենտրոնական վայրերից մեկը, որտեղ ճակատեցին աշխարհաբարի և գրաբարի կուսակիցները, որտեղ թրծվեց հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի ազատասիրական ոգին: Այս հանգամանքներով էլ պայմանավորվեց Մոսկվայի դերը հայ-ռուս մշակութային կապերի սերտացման ու ամրապնդման, ռուս առաջավոր մշակույթի նվաճումները հայ իրականության մեջ տարածելու գործում:

Զպետք է անտեսել նաև այն պարագան, որ Լազարյան ճեմարանի հրատարակությունները նպաստեցին ծանոթացնելու ռուսական հասարակայնությանը հայ ժողովրդի անցյալին, դեպի Ռուսաստանը և ռուս ժողովուրդը ունեցած անկասկած համակրանքին և Ռուսաստանից ունեցած ազատագրական ակնկալություններին: Կարևոր երևույթ էր 1833—1838 թվականներին ռուսաց լեզվով հրատարակված եռահատոր «Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն և վերաբերող ակտերի ժողովածուն», որտեղ ամփոփված էին հայ-ռուսական հարաբերություններին վերաբերող բազմաթիվ վավերագրեր:

Բնորոշ է, որ Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական շրջանները սերտորեն կապված էին միմյանց հետ և միասնաբար էին հանդես գալիս հայ ժողովրդին վերաբերող կարևորագույն հարցերում, հատկապես XIX դարի առա-

ջին կեսին, երբ առաջնահերթ խնդիր էր հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ազատագրության հարցը: XIX դարի 50—60-ական թվականներին Մոսկվան և Պետերբուրգը հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման գործում զգալի դեր խաղացին:

Այս երկու քաղաքների հայ բնակչությունը հիմնականում կազմված էր արդյունաբերողներից, վաճառականներից, նրանց գործակատարներից, պետական ծառայության մեջ գտնվող պաշտոնյաներից և փոքրաթիվ ազնվականներից: Դժբախտաբար, տեղեկություններ չկան, թե որպիսին է եղել նրանց ընդհանուր թվաքանակը: Որոշակի թիվ է կազմել ուսանող երիտասարդությունը, որը և իր նշանակալից լուծման է ներդրել՝ հատկապես լուսավորական-դեմոկրատական շարժման բնագավառում:

Լեհաստանի և Հունգարիայի հայկական խոշոր գաղութները տխուր ճակատագիր ունեցան: Լեհահայ գաղթավայրը XIX դարի սկզբին արդեն անցել էր պատմության գիրկը: Դրան մեծապես նպաստել էր XVIII դարում լեհահայերի կողմից կաթոլիկության ընդունումը:

Բուլղոսլին այլ էր հունգարահայերի համաձուլման պատճառը: Նրանք 1848—1849 թթ. օժանդակեցին հունգարական հեղափոխությանը: Սակայն ռեակցիայի հաղթանակը ոչ միայն ի չիք դարձրեց ձեռք բերված դեմոկրատական ազատությունները, այլև ծանր հարված հասցրեց հունգարահայերին. նրանց բնակավայրերը քարուքանդ եղան, ժողովուրդը ենթարկվեց հալածանքների, որոնց հետևանքը եղավ գաղութի աստիճանական թուլացումը:

Դրան հակառակ, Բուլղարիայի և Դանուբյան իշխանությունների հայկական գաղթավայրերը ոչ միայն կարողացան պահպանել ազգային գոյությունը, այլև կազմակերպեցին իրենց ներքին ազգային-հասարակական կյանքը, և հարատևեցին իբրև հայ ժողովրդի տարանջատված մի մասնիկը:

Կապիտալիզմի վերընթաց զարգացմանը զուգընթաց, արևմտահայրդական մի շարք երկրներում՝ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և այլուր առևտրական գործառնություններ են ծավալում և բնակչություն հաստատում հայ առևտրականներ. համալսարաններում բարձրագույն կրթություն ստանալու են գալիս բազմաթիվ հայ երիտասարդներ, և հիշյալ երկրներում առաջանում են հայկական գաղթօջախներ:

Կապիտալիզմի առաջընթացը չէր կարող իր որոշակի կնիքը չդնել հայ գաղթավայրերի ազգաբնակչության դասակարգային կազմի վրա: Եթե նախորդ դարերում գաղութների հայ բնակչությունը հիմնականում ներկայացված էր առևտրականներով ու արհեստավորներով, ապա այժմ նրանց կողքին սկսում են հանդես գալ նաև արդյունաբերողներ, գործարանային բանվորներ: Հայ առևտրականներից շատերը, որոնք տեղ էին պատկառելի դրամագլուխների, այժմ չէին բավարարվում սոսկ առևտրական գործառնությունների նեղ շրջանակներով, այլ իրենց դրամագլուխը ներդնում էին արդյունաբերության ոլորտում: Մյուս կողմից, չկարողանալով դիմանալ գործարանային էժան ապրանքների մրցակցությանը, զրկվելով այն արտոնություններից, որոնք ընձեռում էին նրանց միջնադարյան ցեխային կազմակերպությունները, հայ արհեստավորներն ունեզրկվում էին և իրենց գոյությունը պահպանելու համար համարում գործարանային բանվորների շարքերը: Բնական է, որ

Հայրենիքից հեռացող պանդուխտների նորանոր քարավանները ևս պետք է առաջին հերթին լրացնեին բանվորների շարքերը. սա XIX դարի համար հետադահուն բնորոշ դարձող մի երևույթ էր, որը գնալով ավելի ու ավելի լայն չափեր էր ստանում:

Հայկական գաղութների սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած այս երևույթները, ինչպես նաև այդ երկրների ներքին կյանքում տեղի ունեցած խոշոր տեղաշարժերը չէին կարող բարեբար ազդեցություն չունենալ հայկական գաղթավայրերի մշակութային կյանքում: Հայկական գաղթավայրերում բացվեցին բազմաթիվ դպրոցներ, ստեղծվեցին տպարաններ, սկսեցին հրատարակվել պարբերականներ, հիմնվեցին թատերախմբեր և մշակութային այլ հիմնարկություններ, աշխուժացավ հասարակական-քաղաքական միտքը:

## 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՌՈՒՄԱՄՏԱՆՈՒՄ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ, Ռուսաստանում ամենախոշոր հայկական գաղթավայրերից էր Նոր Նախիջևանը, որը նշանակալից դեր է կատարել հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

XIX դարի արշալույսին արդեն Նոր Նախիջևանը հայ գաղթավայրերի մեջ աչքի էր ընկնում ազգային սովորությունների վրա հիմնված իր ինքնավար կառավարչությամբ և տնտեսական բարգավաճ կյանքով:

Նկատելիա II-ի 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի առանձնաշնորհումների ընձեռած հնարավորությունների շրջանակներում և նրա հիման վրա ձևավորվում է նորահաստատ գաղութի ինքնավարությունը, 1780 թ. կազմակերպվում է հայկական մագիստրատը, որն իրականացնում էր քաղաքի և գյուղերի դատաստանական, ոստիկանական և գործադիր իշխանության ֆունկցիաները: Ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից երեք տարի ժամանակով մագիստրատում ընտրվում էին հինգ դատավորներ, որոնք վարում էին հայ հասարակության ամբողջ գործերը: Սակայն այլ քաղաքների օրինակով շուտով հաստատվում է քաղաքագլխի պաշտոնը: Քաղաքագլուխը, փաստորեն, իր ձեռքում է կենտրոնացնում հայ համայնքի ողջ կառավարչությունը:

Մագիստրատում դատավարությունն ու գործավարությունը կատարվում էր հայերեն լեզվով՝ «Հայկական դատաստանագրքի» հիման վրա, որը 1782 թ. 2. Արդությանը բերել էր Աստրախանից: «Դատաստանագիրքը» ճանաչվել է պետության կողմից, օրենքի ուժ է ստացել և Նոր Նախիջևանի գաղութից բացի մինչև XIX դարի 60-ական թվականների վերջը կիրառվել է նաև Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդուկի գաղութներում:

Հայկական գյուղերը, մագիստրատի ղեկավարությանը ենթակա լինելով հանդերձ, ունեցել են իրենց կառավարման տեղական օրգանները, հանձին ավագի և 4 «ծերեր»-ի, որոնք ընտրվում էին ձայների մեծամասնությամբ՝ մեկ տարի ժամանակով:

1811 թ. հաստատվում է Դոնի հայկական գաղութի գերբը, ուր պատկերված էին հայերի աշխատասիրությունը խորհրդանշող մեղունքի ու փնթակների նախապես պատրաստված նախագծի հիման վրա սկսվում է Նոր Նախիջև-

վանի և ապա գրողների կառուցումը: Քաղաքի կենտրոնական մասում առանձնացվում է ընդարձակ հրապարակ, որի երկու կողմերում հիմնվում են առևտրական խանութաշարքեր ու արհեստավորական գործատներ: Փողոցները գրծվում են իրար խաչաձև, ուղղաձիգ դիրքով, աստիճանաբար կառուցվում են քարե և աղյուսե տներ, քաղաքը բարեկարգ տեսք է ընդունում:

Հարավային Ռուսաստան այցելած նշանավոր ճանապարհորդների վրա մեծ տպավորություն է գործել Դոնի հայությունն ազգագրական ինքնատիպ նկարագիրը, նոր Նախիջևանի բարեկարգ վիճակը, Կոմս Ի. Ա. Բեզբրոդկոն 1812 թ. ժամանում է նոր Նախիջևան և իր օրագրում գրանցում հետևյալը. «Ողա քարավանատանը, քաղաքը բազմամարդ էր, կանոնավոր փողոցներով: Շինությունները կառուցված էին հայկական ճաշակով: Տները մաքուր էին, մեծ մասամբ ծածկված կղմինդրով: Կային և լավ քարե տներ, բավական մեծ մի քանի քարաշեն եկեղեցիներ, շատ այգիներ: Դոնի ափին, բարձունքի վրա գտնվող քաղաքի դիրքը հիանալի է»<sup>1</sup>:

1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոս Ն. Ն. Ռաևսկին 1820 թ. ամռանը Ա. Ս. Պուշկինի հետ այցելում է նոր Նախիջևան. «Ամրոցի մյուս կողմը,— գրում է նա,— կա մեկ ուրիշ արվարձան կամ Նախիջևան անվանվող հայկական քաղաք՝ ընդարձակ, բազմամարդ և առևտրով խիստ հարուստ: Կենցաղով, կառուցումներով, դեմքերով, հագուստով, ամեն ինչով ինքնատիպ է»<sup>2</sup>: Ժամանակի անվանի մարդկանց բարձր գնահատականը սոսկ արտաքին տպավորության արդյունք չէր: Տագանրոգի քաղաքապետի 1850 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ Դոնի Նախիջևանը նույնպես բերրամասի լավագույն քաղաքներից մեկն է համարվում<sup>3</sup>:

Հարկ է, սակայն, նշել, որ թեպետ մինչև XIX դարի 30—40-ական թթ. Նախիջևանը բնակչության քանակով ևս եղել է նույնորոսիայի խոշոր քաղաքներից մեկը, սակայն ընդհանուր առմամբ նրա բնակչության աճը դանդաղ է կատարվել: Այսպես, եթե 1812 թ. քաղաքի բնակչության թիվը հասնում էր 8484, իսկ շրջակայքի հայկական գյուղերինը՝ 2633 մարդու, շուրջ քառասուն տարի հետո՝ 1850 թ. նոր Նախիջևանը ուներ ընդամենը 11295, իսկ հայկական գյուղերը՝ 5293 բնակիչ<sup>4</sup>:

Բնակչության դանդաղ աճը բացատրվում է, մի կողմից, մասնավորապես 1840—1850-ական թթ. մեծ շափեր ընդունած արտահոսքով, մյուս կողմից դա հետևանք էր այն բանի, որ Դոնի ինքնավար գաղութը իր արտոնությունները պահպանելու նպատակով ամեն կերպ արգելակում էր դրսի բնակչության ներհոսքը:

Նոր Նախիջևանը հայկական մյուս գաղթավայրերի համեմատությամբ այն առանձնահատկությունն ուներ, որ բաղկացած էր հայաբնակ քաղաքից ու սրա հետ կապված հայկական գյուղերից: Հինգ հայկական գյուղերի

<sup>1</sup> «Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года», ч. IX, М., 1908, стр. 8.

<sup>2</sup> «Архив Раевских», т. I, СПб., 1908, стр. 519—520.

<sup>3</sup> УУЗУ ԿՊՊԱ, ֆ. 1281, ց. 5, գ. 60, ք. 70—71:

<sup>4</sup> УУЗУ ԿՊՊԱ, ֆ. 1281, ց. 11, գ. 134, ք. 179, ֆ. 1290, ց. 1, գ. 16, ք. 7:

գյուղության փաստը իր կնիքն էր դնում գաղութի սոցիալ-տնտեսական բովանդակ կյանքի վրա:

Գյուղատնտեսության ճյուղերի մեջ առաջատար տեղ ունեւ դաշտավարութիւնը՝ հացահատիկային կուտուրանների, մասնավորապես ցորենի մշակումը, որի համար Դոնի հարթավայրի արգավանդ հողերը լայն հնարավորութիւն էին ընձեռում: Ցանքատարածութիւնների ու բերքատուութիւնի վերաբերյալ պահպանված փաստաթղթերից երևում է, որ Նոր Նախիջևանի օկրուգում մշակվող հացահատիկի մի փոքր մասը բավարարում էր բնակչության սպառողական պահանջները, իսկ նրա մեծագույն մասը՝ 75—80% -ը, վաճառքի էր հանվում: Արտասահմանում հայտնի էր Նախիջևանի հայկական գյուղերի ցորենը, որը գերադասվում էր սևծովյան նավահանգստներից արտահանվող ցորենի ուրիշ տեսակներից<sup>5</sup>:

Նոր Նախիջևանում, ինչպես նաև նրա շրջակայքի հայաբնակ գյուղերում հաջողութամբ զբաղվում էին բանջարաբուծութամբ ու այգեգործութամբ. մասնավորապես՝ խաղողագործութամբ, որը բավական մեծ տարածում էր գտել: Զարգանում էր շերամապահութիւնը, որի առաջին ձեռնարկողները հայերն էին:

Հյուսիսի խոտով ծածկված Դոնի լայնածավալ տափաստանները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում անասնապահության զարգացման համար: Նոր Նախիջևանում զբաղվում էին անասնապահության գրեթե բոլոր ճյուղերով: 1810 թ. տվյալներով Դոնի հայկական գաղութում կար շուրջ 11 հազար խոշոր եղջերավոր անասուն և 4500 ձի<sup>6</sup>: Հայկական գաղութում լայն տարածում գտավ մասնավորապես նոր ցեղատեսակի բրդատու ոչխարաբուծութիւնը:

Նոր Նախիջևանում զգալի հաջողության հասավ նաև արհեստագործութիւնը և արդյունաբերութիւնը:

Գաղութի առաջացման սկզբնական տարիներից արհեստները երևան են եկել բավականաչափ մասնագիտացված ձևով: Դոնի ավազանի բնակչության անմիջական պահանջը և համապատասխան հումքի առկայութիւնը կանխորոշում էին արհեստագործության որոշակի ճյուղերի զարգացումը:

Նոր Նախիջևանի ճարպահայ գործարաններում տասնյակ հազարավոր անասուններ էին մորթվում: Մորթիների ու կաշվի առատութիւնը խթանում էր կաշեգործական արհեստների՝ կոշկակարութիւն, մաշակարութիւն, մուշտակագործութիւն, թամբագործութիւն առաջացմանն ու զարգացմանը: Կայսրութիւն հարավի ջրային ուղիներով արտահանվող մետաղը հումք էր հանդիսանում դարբնութիւն, պայտառութիւն, փականագործութիւն և այլ արհեստների համար: Միաժամանակ զարգանում էին հայերի համար ավանդական դարձած արհեստները՝ ոսկերչութիւնն ու արծաթագործութիւնը: Հայ ոսկերիչներն ու արծաթագործները հռչակված էին իբրև նրբաճաշակ իրեր ու զարդեր պատրաստող վարպետներ:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, ց. 5, գ. 60, թ. 57:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, ց. 11, գ. 134, թ. 22:

Արտաքին շուկաներում և մասնավորապես Կովկասի լեռնաբնականների մոտ լայն տարածում էին գտնում հայ վարպետների պատրաստած իրերը: Իզուր չէ, որ Եկատերինսկավի նահանգի պաշտոնական փաստաթղթերում ընդգրծվում է ուրիշ քաղաքների համեմատությամբ Նոր Նախիջևանում արհեստների որոշակի զարգացած լինելու հանգամանքը և շեշտվում մասնավորապես կաշեգործական և մետաղյա իրերի պատրաստումը: Տաղանդոտ քաղաքագետի (որի անմիջական վարչական իրավասությանն էր ենթակա Դոնի հայաբնակ գաղութը) 1850 թ. հաշվետվության մեջ նշվում է, որ հայ վարպետների պատրաստած արծաթազարդ զենքերի, սանձերի մի քանի հիանալի նրմուշներ նախատեսված են ուղարկելու Լոնդոնի համաշխարհային ցուցահանդես<sup>7</sup>:

Նոր Նախիջևանի հայ արհեստավորներն ունեցել են ավանդական ուժ՝ ձեռք բերած, ազգային սովորությունների վրա հենվող իրենց համքարությունները, որոնք ներքին կառուցվածքով, վարք ու բարքով բնականաբար նման են եղել Անդրկովկասի հայ համքարություններին: Սակայն միաժամանակ Նոր Նախիջևանի արհեստավորական կազմակերպություններին հատուկ աշակերտների ուսուցման, նրանց նկատմամբ վարպետների իրավունքների սահմանափակման, համքարությունները քաղաքային մագիստրատներին ենթարկված լինելու և մի քանի այլ հատկանիշներ բնորոշ են եղել ուսական համքարություններին և հանդիսացել են նրանց անմիջական ազդեցության հետևանք:

1850-ական թվականներից, արդյունաբերության զարգացումն ու ապրանքա-դրամական հարաբերությունների ծավալումը ուժեղացնում են արհեստավորության ներքին շերտավորման պրոցեսը և քայքայիչ հետևանքներ ունենում նրա համար:

Նոր Նախիջևանի գաղութի քաղաքային արտադրությունը չէր սահմանափակվում միայն արհեստագործությամբ: Արհեստներին զուգահեռ ու նրանց կողքին հիմնվում են մանուֆակտուրային տիպի արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնք քիչ էին տարբերվում արհեստավորական գործատուներից: Գաղութի հայ առևտրական բուրժուազիան (Խալիբյան, Հայրապետյան, Օղաբաշյան, Ալաշլյան, Պոպով, Հովհաննիսյան և շատ ուրիշներ) արտադրության որոշ ճյուղերի եկամտաբերությունից մղված իր կապիտալի զգալի մասը ներդնում էր արտադրության մեջ և զարկ տալիս նրա շահութաբեր ճյուղերին: Նրանցից հիշատակության արժանի են հատկապես ձկան, ճարպի, բրդի, կաշվի, օղու, մետաքսի, ծխախոտի, աղյուսի, կղմինդրի արտադրաճյուղերը:

Ձկնորսությունն ու ձկնարդյունաբերությունը ինչպես ամբողջ երկրամասի, այնպես էլ հայկական գաղութի տնտեսության կարևոր ճյուղերից են եղել: 1810 թ. Նոր Նախիջևանի գաղութում ձկան որսի չափը հասնում էր 510 տոննայի, իսկ ձկան յուղի արտադրությունը՝ 150 փթի<sup>8</sup>:

Նոր Նախիջևանում մեծ զարգացում ապրեց մանր եղջերավոր անասուն-

7 ՄՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1281, ց. 5, գ. 60, թ. 24:

8 ՄՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1281, ց. 11, գ. 134, թ. 26, 27, 113:

ներից գործարանային պայմաններում ճարպ ստանալու եկամտաբեր գործը: Հայ արդյունաբերողները ճարպատու հատուկ ոչխարի հոտեր էին պահում: Ուրիշ քաղաքներում նման գործարանների (սալղանների) բացակայության պատճառով Հյուսիսային Կովկասից, Դոնի տափաստաններից և այլ վայրերից ճարպատու ոչխարի հոտերը քշում էին Նախիջևան և մորթում նրա սալղաններում: Նման ձեռնարկությունների շահութաբերությունից ելնելով, հայ վաճառական-արդյունաբերողները ճարպահալ գործարաններ հիմնեցին Ստավրոպոլում, Պյատիգորսկում և այլ վայրերում: Գործարաններում տարեկան տասնյակ հազարներով ոչխար էին մորթում, ճարպը հալում, լցնում տակառները և գրեթե ամբողջությամբ առաքում արտասահման:

1865 թ. միայն Նոր Նախիջևանի տասնմեկ սալղաններում մորթվել է 67600 ոչխար, որից ստացվել է 240.750 ռ. արժողության ճարպ<sup>9</sup>: Աչքի էր ընկնում նաև բրդի արտադրությունը, Նոր Նախիջևանի արդյունաբերողները Դոնի ափին հիմնել էին բրդավաք ձեռնարկություններ, որտեղ տարեկան շուրջ 150—200 հազար փութ բուրդ նախնական մշակման էր ենթարկվում և արտահանվում Արևմտյան Նիդրլանդներում<sup>10</sup>:

Գաղթավայրի սկզբնավորումից մինչև XIX դարի 20-ական թվականները հայերը հռչակված էին օդու, մասամբ նաև գինու արտադրության բնագավառում, Բավական է նշել, որ 1816 թ. արտադրվել է 38.169 դուլլ օդի, որի վաճառքից ստացվել է 445.590 ռ. գումար<sup>11</sup>:

Նոր Նախիջևանում գերազանցապես հիմնվել են այնպիսի ձեռնարկություններ (կաշեգործական, բրդավաք, ճարպահալ գործարաններ, ծխախոտի ֆաբրիկա և այլն), որոնք միայն նախնական մշակման են ենթարկել հումքը, որն այդ վիճակում արտահանվել է շուկա: Եթե սկզբնական շրջանում արհեստավորական գործատներն ու արդյունաբերական ձեռնարկությունները շատ կողմնորոշված էին համընկնում, նույնանում էին, ապա XIX դ. 30—40-ական թվականներից նրանց սահմանազատումը ակնբախ է դառնում: Արդյունաբերության մեջ աստիճանաբար դրսևորվում են կապիտալիստական արտադրությանը բնորոշ հատկանիշներ:

Նոր Նախիջևանի աշխարհագրական դիրքն առևտրի զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում: Դոնի շրջանում հանդուցավորվում էին ցամաքային ու ջրային առևտրական ճանապարհները, որոնք ամբողջ հարավային Ռուսաստանի համար բացառիկ կարևորություն ունեին:

Ի տարբերություն Ռոստովի և երկրամասի մյուս քաղաքների, Նոր Նախիջևանը հայտնի էր իր ներքին առևտրով: Նախիջևանցիներն իրենց ապրանքներով ողողում էին ոչ միայն Ռոստովի, Նովոչերկասկի ու Տազանրոգի շուկաները, այլև Մոսկվայի, Նիժնի Նովգորոդի և այլ տոնավաճառները: Նովորոսիայի առևտրական կարևոր վայրերում նրանք իրենց խանութներն ու կրպակներն ունեին, ուր մանրածախ առևտուր էին անում: Այսպես, եթե 50-

9 Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1200, թ. 9:

10 А. А. Скальковский, Ростов на Дону, СПб, 1847, стр. 44.

11 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1281, ց. 11, գ. 135, թ. 35:

ական թվականներին Տազանրոզը ուներ 279 կրպակ, Եկատերինոսլավը՝ 216, Ռոստովը՝ 211, Բախմուտը՝ 148, ապա նոր Նախիջևանում դրանց թիվը հասնում էր 368-ի<sup>12</sup>:

Ներքին առևտրի կարևոր ճյուղերից է եղել ձկնավաճառությունը: Աղ դըրված, չորացրած ձուկը հարյուրավոր փթերով վաճառքի է հանվել երկրի տարբեր նահանգներում: Ներքին առևտրի մեջ կարևոր էր նաև անասունների, նրանց կաշվի ու մորթու, իսկ մանրածախ առևտրում՝ կտորեղենի, շի, արդուզարդի և այլ իրերի վաճառքը:

Նոր Նախիջևանցիների առևտրական գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ Հյուսիսային Կովկասը: Ստավրոպոլում, Եկատերինոպոլում (Կրասնոդար), Պյատիգորսկում, Գեորգիևսկում, Մոզդոկում, Ղզլարում և այլ վայրերում նախիջևանցիները կրպակներ էին հիմնել և մանուֆակտուրային ապրանքների աշխույժ առևտուր էին անում: Միաժամանակ տեղի տոնավաճառներում չերքեզներից գնում էին կովի և ձիու, ոչխարի ու այծի կաշի, նապաստակի, աղվեսի մորթիներ, մեղրամոմ, յուղ և այլն: Նոր Նախիջևանի վաճառականների կովկասյան ամբողջ առևտրի ծավալը տարեկան հասնում էր շուրջ 3 մլն. ռուբլու:

Արտաքին առևտրի կարևոր ապրանքներից էր ցորենը: Հայ առևտրականները չէին բավարարվում հայկական գյուղերի ցորենի վաճառքով: Նրանք Ռուսաստանի հացառատ նահանգներում՝ Ստավրոպոլում, Վորոնեժում, Օրյոլում, Տամբովում, Սարատովում, Եկատերինոսլավում և այլուր հացահատիկ էին գնում և վաճառում ցորենի արտահանությամբ զբաղվող առևտրականներին կամ ուղղակի առաքում հվրոպական երկրներ: Հայրապետյան եղբայրները հացահատիկի հատուկ շտեմարաններ ունեին Տազանրոզի նավահանգստում: Հայ վաճառականների շրջանում հացահատիկի վաճառքը այնքան մեծ ծավալ էր ընդունել, որ նրանք ընդգրկվել էին առևտրական ընկերությունների մեջ և հատուկ կանոններ մշակել նրա վաճառքի վերաբերյալ:

Արտաքին շուկաներում լայն սպառում էր գտնում անասունների ճարպը և յուղը: Հայ վաճառականները Սիրիից, Պերմի նահանգից, Կովկասի տոնավաճառներից և այլ վայրերից մեծ քանակությամբ յուղ էին գնում և առաքում արտասահմանյան շուկաները: Միայն 1818 թ. առաջին կիսամյակում երեք հայ վաճառականներ (Ն. Զերեպով, Ն. Պոպով, Պ. Խաթրանով) արտասահման առաքելու նպատակով նոր Նախիջևանի նավակայան էին բերել 15000 փութ կովի յուղ:

Հայ և հույն վաճառականները Աստրախանից գնում էին սև, իսկ Ազովի ձեռնարկություններից՝ կարմիր ձկնկիթ և արտահանում Հունաստան, Իտալիա, Ֆրանսիա: Ձկնկիթի տարեկան շրջանառությունը անցնում էր 10.000 փթից<sup>13</sup>:

Հայ վաճառականները, ծանոթ լինելով արևելյան ժողովուրդների լեզ-

<sup>12</sup> См. «Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская губерния», составил В. Павлов, СПб., 1862, стр. 216.

<sup>13</sup> Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 708, ք. 3:

վին ու բարքերին, առևտրական սերտ կապերի մեջ էին գտնվում ասիական երկրների հետ: Արտասահմանից նրանք ներմուծում էին բուսական յուղ, ծխախոտ, շոր մրգեր, նարինջ, կիտրոն, ձիթապտուղ, ընկույզ, համեմունքներ, գորգեր, կտորեղեն և այլ ապրանքներ:

Նոր Նախիջևանի ներքին և արտաքին առևտրի տարեկան շրջանառությունը 1840 թվականին, ոչ լրիվ տվյալներով, հասնում էր շուրջ 8 միլիոն ռուբլու<sup>14</sup>:

Մավալուն առևտրա-փոխանակային հարաբերությունների արդյունք հանդիսացող հայ առևտրական կապիտալն իրեն զգացնել էր տալիս ոչ միայն Նոր Նախիջևանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Սակայն հայկական գաղութն իր սահմանափակ պայմաններով ազատ գործունեության հնարավորություն չէր ընձեռում տեղի հայ վաճառականներին: Վերջիններս սկսում են իրենց կապիտալները ներդնել ավելի շահավետ վայրերում և առաջին հերթին Նախակովկասի առևտրական հանգույցներում: Այդ պարագան, ինչպես նաև այլ հանգամանքներ, Նոր Նախիջևանի առևտրի զարգացման վրա բացասական ազդեցություն են ունենում: Հիսունական թվականներին նա սկսում է առաջնությունը զիջել ավելի բուռն թափով աճող հարևան Ռուստովին:

Դոնի հայկական գաղութի տնտեսական կյանքի փոփոխություններին հետևելիս, դժվար չէ նկատել, որ այնտեղ համեմատաբար արագ ու դյուրին եղանակով ընթացավ նոր, կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման պրոցեսը: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ Նոր Նախիջևանի գաղութը, ինչպես նաև Նովորոսիայի գրեթե ամբողջ երկրամասը զերծ մնաց ճորտային կախումից, հետևաբար նաև տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացմանն ու բուրժուական հարաբերությունների ձևավորմանը խոչընդոտող պայմաններից:

Արտագրության տարբեր ճյուղերի առաջընթացը և առանձնապես՝ առևտրա-գրամական հարաբերությունների ծավալումը ուժեղացրին սոցիալական շերտավորումն ու դասակարգային ներհակությունները:

Դոնի հայերը սեփական միջոցներով հոգում էին իրենց օկրուգի փոստակայանները, կամուրջները, ճանապարհները բարվոք վիճակում պահելու ծախսերը: Այս ծախսերը ծածկելու նպատակով հայկական մագիստրատը ամեն տարի բնակչության վրա լրացուցիչ հարկեր էր դնում, որոնք զնալով աճում էին: Այդ հարկերից զատ, բնակչությունը «նվերների» անվան տակ հոգեվոր իշխանությանը վճարում էր զգալի տուրքեր: Ժողովրդի վրա ծանրանում էին նաև քաղաքի ու գյուղերի պաշտոնյաների ապօրինությունները:

Նոր Նախիջևանի գաղութի շեշտված առանձնահատկություններից մեկն էլ բավական ցայտուն դրսևորվող սոցիալական հակամարտությունն էր: Գյուղացիությունը տեական պաշքար է մղել առևտրա-կալվածատիրական վերնախավերի դեմ՝ ամենից առաջ հողային հարցի շուրջը:

Հողային հարցը գաղութի տնտեսական հարաբերությունների առանցքն է կազմել: Հողային տարածությունների համար հակամարտություններն առանձ-

<sup>14</sup> «Новороссийский календарь 1840 г.», стр. 154.

նապես սրվեցին 1830-ական թվականներից: Գաղութի կալվածատիրական շերտերը Արտեմ Խալիբյանի գլխավորությամբ, չբավարարվելով ժամանակին հանրային տարածություններից 5100 դես. հողամաս յուրացնելով, ձգտում էին իրենց ձեռքը գցել նաև հայկական գյուղերին պատկանող հողերի մի մասը<sup>15</sup>:

Գյուղացիները կալվածատերերի ապօրինությունների դեմ բողոքում էին ամենուրեք, մինչև կառավարիչ սենատ, իրենց պատվիրակներն առաքում Պետերբուրգ: Սկսվում է փոխադարձ բողոքների, միջնորդությունների և պետական տարբեր գերատեսչություններում հարցի քննարկման մի անվերջանալի շրջան: Այդ ընթացքում քաղաքի իշխանավորների առաջարկով մագիստրատը հրավիրում է ժանդարմական կորպուսի շինովնիկների, որոնք բանսարկում են հատկապես անհնազանդ գյուղացիներին և 160 զինվոր ուղարկում շալթրցիներին պատժելու համար<sup>16</sup>:

Ի վերջո, պետական խորհուրդը, տեսնելով գյուղացիների իրավացիությունը վկայող անհրեքելի փաստերը, 1848 թ. հարցը վճռում է նրանց օգտին: Սակայն հետագայում ևս քաղաքի աղաները շարունակում էին տարբեր պատրվակներով օգտվել հայկական գյուղերին պատկանող հասարակական հողերից:

Նոր Նախիջևանի գաղութում հողային հարցին առնթեր ծառացած է եղել կալվածատիրական տնտեսությունները աշխատող ձեռքով ապահովելու խնդիրը: Դրսից աշխատողների հավաքագրելը և իրենց ագարակներում հողին ամրացնելը արգելվում էր, որովհետև այն հակասում էր առանձնաշնորհումներին:

Նոր Նախիջևանի աղայական դասը դիմում է հայ գյուղացիներին ճորտացնելու փորձերի: Մասնավորապես 1836 թ. հարկային նոր սխտեմը կիրառելու ժամանակ նրանք ձգտում էին գլխահարկ մտցնելով բնակչության ներքնախավերին դնել նյութական ծանր դրության մեջ և, տնտեսական կախման մեջ գցելով՝ ճորտացնել գյուղացիներին:

1830—40-ական թվականներին և հետագայում Նոր Նախիջևանի գաղութի երկրագործ շերտի դասակարգային պայքարը զուգահեռվում էր հեղափոխական իրադրությանը նախորդող ամբողջ Ռուսաստանում ծավալված գյուղացիական շարժումներին: Եթե ռուսական գյուղացիությունը պայքարում էր ճորտական հարաբերությունների վերացման համար, ապա Նոր Նախիջևանի գյուղացիությունը ընդվզում էր ճորտություն մտցնելու փորձերի դեմ:

Նոր Նախիջևանի գաղութի օոցիալ-տնտեսական պայմանները, այնտեղ կատարվող իրադարձությունները այն միջավայրն էին, ուր նախապես ձևավորվեց Մ. Նալբանդյանի ըմբոստ ոգին, հիմք հանդիսանալով նրա հետագա հեղափոխական-դեմոկրատական աշխարհայացքի համար:

Նոր Նախիջևանում լայն տարածում էր գտնում «Հյուսիսափայլ» ամսա-

15 ՍՄՇՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1152, հ. III, գ. 66:

16 Տե՛ս Վ. Բախալարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1968, էջ 356—358:

գիրը, որի էջերում հաճախ տպագրվում էին գաղութի հասարակական հարցերը շոշափող Մ. Նալբանդյանի կրակոտ հոդվածները: Նա մասնավորապես բարձրացնում էր հասարակական միջոցները գաղութի լուսավորությանը ծառայեցնելու խնդիրը:

Դոնի հայկական գաղութը իր համեստ շրջանակներում արտացոլել է հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամական փոխհարաբերությունները, աշխուժորեն արձագանքել ու մասնակցել ռուսական հասարակական կյանքի իրադարձություններին:

Դեռևս 1812 թ. Հայրենական պատերազմից առաջ, Նապոլեոնի բանակի ներխուժման վտանգի պայմաններում, սկսվում է տեղական աշխարհազոր կազմակերպելու և բանակի օգտին նվիրատվությունների լայն ավելում: Նոր Նախիջևանի հայ հասարակությունը նվիրաբերում է 10850 ռուբլի, 243 տարբեր տեսակի զենքեր ու զգալի պարենամթերք, իսկ թշնամու ներխուժման օրերին՝ 30000 ռուբլի<sup>17</sup>: Ավելին, մագիստրատի գլխավորությամբ քաղաքից և գյուղերից աշխարհազորայիններ են հավաքում, որոնց վարժեցումը հանձնարարվում է մայր Նիկիտա Աբրամովին<sup>18</sup>:

Նոր Նախիջևանի գաղութը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև 1853—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմին: Պատերազմի տարիներին հայ համայնքը իր միջոցներից պատրաստում է 10500 փութ պաքսիմատ և նվիրում բանակին:

Հայ գյուղացիներն իրենց ավելի քան 400 սայլերով ձմռանը Ռոստովից և Տագանրոգից Կերչ, Պերեկոպ, Շնիկալի են տեղափոխում պարենամթերք և հասցնում գործող բանակին: Քաղաքի և հայկական գյուղերի բնակչությունը իր տարածքով անցնող զորքերին ապահովել է սննդամթերքով, ապաստան տվել անօթևան մնացած զինվորականների ընտանիքներին, Նախիջևանի ուսումնարանի շենքը վերածել զինվորական հիվանդանոցի: Այդ ամենի համար հայկական գաղութը բազմիցս արժանացել է շնորհակալության ու պարգևների:

Նոր Նախիջևանի գաղութը միաժամանակ հասարակական-քաղաքական սերտ կապերի մեջ է եղել մայր հայրենիքի հետ: Եկեղեցու սպասավորների պարբերական փոխայցելությունները և Աստրախանի միջոցով Պարսկաստանի շրջանների հետ աշխույժ առևտուրը, ուր ակտիվ դեր էին կատարում հայ վաճառականները, մեծապես նպաստում էին Հայաստանի հետ ունեցած կապերին: Դոնի հայերի շրջանում ընդունված էր ուխտագնացությունը դեպի Երուսաղեմ և Մշո ս. Կարապետ վանքը: Թիֆլիս—Երևան—Էջմիածին ուղիով ամիսներ տևող ճամփորդության ընթացքում նրանք մոտիկից ծանոթանում էին Անդրկովկասի ու Հայաստանի հայության կյանքին:

Կենդանի կապերի և այլ ուղիներով թափանցող տեղեկությունների միջոցով ռուսահայ զանգվածները տեղյակ էին և արձագանքում էին մայր հայ-

17 Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1999, ք. 15:

18 М. Нерсисян, Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа. Ереван, 1965 стр. 197.

րենիքում կատարվող իրադարձություններին, Արևելյան Հայաստանը ազատագրելու և Ռուսաստանին միացնելու լուրը ջերմ արձագանք է գտնում գաղութահայության շրջանում: Դոնի հայ հասարակության անունից քաղաքագլուխ Խաչատուր Խոմաճյանը շնորհավորական ուղերձ է հղում Ներսես Աշտարակեցուն<sup>19</sup>:

Նոր Նախիջևանը Ռուսաստանի հայաբնակ գաղութներից բացի, կապերի մեջ էր նաև Կ. Պոլսի և հնդկահայ գաղութների հետ, եթե Կ. Պոլսի հետ շփումները գալիս էին դեռևս դրիմահայ գաղութի կազմավորման շրջանից և բավական աշխույժ բնույթ էին կրում, ապա հնդկահայերի հետ կուլտուր-կրթական կապերն ավելի նորոգվեցին 60-ական թթ. հնդկական կտակների խնդրով Մ. Նալբանդյանի ուղևորության ընթացքում:

Նոր Նախիջևանի հայաբնակ գաղութն իր հիմնադրումից սկսած ստեղծեց նաև բավական ուրույն մշակույթ: Տակավի՛ն XVIII դարի 80-ական թվականներին Նոր Նախիջևանում բացվում են առաջին վարժարանները, դրանց թիվը գնալով աճում է:

Չբավարարվելով տեղի վարժարանների տված դիտելիքներով, նախիջևանցիներից ոմանք իրենց զավակներին ուղարկում էին Մոսկվայի, Պետերբուրգի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները և հատկապես Լազարյան ճեմարանում ուսանելու: Նրանցից շատերը նշանավոր մանկավարժներ, իրավաբաններ են դառնում և վերադառնալով հայրենի քաղաք, նպաստում են նրա կուլտուրական առաջադիմությանը:

Ճեմարանավարտներ Թ. Խաղամյանը, Ս. Տիգրանյանը և Մ. Քուշներյանը 1830-ական թվականների վերջերին Նախիջևանի ուսումնարանի շենքում մի քանի տարի շարունակ հայերեն լեզվով ներկայացումներ են կազմակերպում և դրանով իսկ հիմք դնում տեղական ինքնագործ թատրոնին: XIX դարի սկզբներին գաղութի մշակութային կյանքում խոշոր հետք են թողնում Պատկանյանները:

1830-ական թվականների սկզբներին լուսավորական-մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանք է տանում Հ. Ալամդարյանը: Դարի կեսին հրապարակ է իջնում Մ. Նալբանդյանը:

ԱՍՏՐԱԽԱՆ: XIX դարի առաջին կեսին Աստրախանի հայ գաղութն իր մեծությամբ և նշանակությամբ երկրորդն էր (Նոր Նախիջևանից հետո) Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների շարքում: Այստեղ է եղել հայկական մեծ թեմի կենտրոնը: Քաղաքի հայ բնակչությունը խոշոր դեր էր խաղում տվյալ երկրամասի տնտեսական ու մշակութային, ինչպես նաև հասարակական կյանքում:

1815—1825 թթ. հայերի թիվը Աստրախանում հասնում էր 6.500 մարդու<sup>20</sup>, իսկ XIX դարի կեսին՝ շուրջ 5.800-ի<sup>21</sup>:

<sup>19</sup> Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. Կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 78:

<sup>20</sup> «Государственный архив Астраханской области» — Աստրախանի մարդիկ պետական արխիվ (այսուհետև՝ ԱՄՊԱ), Աստրախանի քաղաքացիական նահանգապետի դիվան, ց. 10, գ. 1084, ք. 148:

<sup>21</sup> Նույն տեղում, գ. 2392, թթ. 111—112:

Աստրախանի հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստով և առևտրով:

Ակնառու էր հայերի գործուն մասնակցությունը Պարսկաստանից ու Անդրկովկասից մետաքս, բամբակ, մետաքսյա և բամբակյա գործվածքներ, գորգեր, ներկեր, ինչպես նաև ձկնեղեն, ձկնկիթ, սոսինձ, թեյ, սուրճ, շորացրած մրգեր Աստրախան ներմուծելու գործում: Այս ապրանքների մեծ մասը Վոլգայի վրայով Աստրախանից ուղարկվում էր Նիժնի Նովգորոդի տոնավաճառը:

Աստրախանի հայ վաճառականները ցամաքով առևտուր էին անում նաև կալմիկների և ղաղախների հետ:

XIX դարի առաջին քառորդից սկսած հայերի տեսակարար կշիռը Աստրախանի նավահանգստով կատարվող արտաքին առևտրում զնալով նվազում էր և զլխավոր դերը աստիճանաբար անցնում էր Պարսկաստանի վաճառականներին: Հայերը սկսում են առավել մեծ ուշադրություն դարձնել Ռուսաստանի ներքին առևտրին՝ զլխավորապես երկրի կենտրոնական նահանգների և Հյուսիսային Կովկասի վրայով Անդրկովկասի հետ կատարվող առևտրի վրա: Մովսիսյի փոխադրումների ոչ հուսալիությունը մի կողմից, ռուսների ամրապնդվելը Կովկասում մյուս կողմից, հարկադրում էին հայ վաճառականներին նախընտրել Ղզլար—Վլադիկավկազ—Թիֆլիս ցամաքային առևտրական ուղին:

XIX դարի կեսին Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգները Ասիայի հետ կապող առևտրական ուղին անցնում էր արևմտյան Կովկասով, որի հետևանքով Աստրախանի դերը ասիական երկրների հետ կատարվող Ռուսաստանի արտաքին առևտրում նվազում էր: Կասպիական առևտրի անկմանը նըպաստում էր նաև այն, որ եվրոպական և առաջին հերթին անգլիական վաճառականները Թուրքիայի և Մերձավոր Արևելքի այլ երկրների վրայով հաշտություն դարձացնում էին առևտուրը Պարսկաստանի հետ:

XIX դարի սկզբին Աստրախանի նավահանգստից ծով էին դուրս գալիս տարեկան շուրջ 30՝ առևտրական նավ, որի կեսից ավելին պատկանում էր հայերին<sup>22</sup>: Վոլգայի վրա շոգենավագնացության անցնելուց հետո, 1840-ական թվականների սկզբին, գետն ափսում էին տասը շոգենավ. դրանցից երկուսը պատկանում էր Աստրախանի հայերից Ուզլեին և Յարալովին: 1859 թ. հայերին էր պատկանում Վոլգայով նավարկող 32 շոգենավներից 5-ը: 1860-ական թվականների սկզբին Աստրախանի հայերն ունեին 11 շոգենավ Կասպից ծովում<sup>23</sup>:

Հայերը զգալի դեր էին խաղում Աստրախանի արդյունաբերության և արհեստագործության մեջ:

Այսպես, 1804 թ. Աստրախանի մետաքսագործական 25 ֆաբրիկաներից 23-ը, բամբակագործական 39 ֆաբրիկաներից 36-ը և կաշեգործական 15 ֆաբրիկաներից 6-ը պատկանում էին հայերին<sup>24</sup>:

<sup>22</sup> ԱՄՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, թղթ. 1, (87), գ. 5, թթ. 12—17:

<sup>23</sup> «Статистический временник Российской империи», вып. II, СПб., 1872, стр. 258—274:

<sup>24</sup> ՄՄՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 17, թղթ. 1, գ. 45, թթ. 4—11:

XIX դարի 40-ական թվականներին Աստրախանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների ընդհանուր թվի նվազման հետ միասին նվազում էր նաև հայերին պատկանող ձեռնարկությունների թիվը:

1849 թ. արդեն Աստրախանում չկար ոչ մի մետաքսագործական ֆաբրիկա: Մնացել էր միայն վեց մանածագործական ֆաբրիկա (ընդամենը 25 բանվոր), ընդ որում դրանցից երկուսն էր պատկանում հայերին:

Բացի դրանից, հայերին էին պատկանում շորս կաշեգործական ֆաբրիկայից երեքը, աղյուսի երկու գործարան, օճառի երկու գործարան և մեկ ծխախոտի ֆաբրիկա: 1849 թ., Աստրախանի 29 արդյունաբերական ձեռնարկություններից 13-ը հայերինն էր<sup>25</sup>:

Հայ ազգաբնակչության զգալի մասն էին կազմում մանածագործական ֆաբրիկաներում աշխատող վարձու բանվորները:

XIX դարի առաջին կեսին Աստրախանի հայաբնակ գաղութը դեռևս պահպանում էր իր առանձնահատուկ իրավական գոյավիճակը: Աստրախանի հայ բնակչությունը արտոնություն ուներ առևտրական գործունեության բնագավառում, հարկատվության և դատա-վարչական առանձին հարցերում:

Հայերի առանձնահատուկ գոյավիճակի իրավական հիմքն էր 1799 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրապարակված Պավել I-ի հրովարտակը, որը հաստատում և ձևակերպում էր այն առանձնաշնորհումները, որ ստացել էին Ռուսաստանում բնակվող հայերը XVII—XVIII դարերում: Հրովարտակը Աստրախանի, Ղզլարի և Մոզդոկի հայերին թույլատրում էր ժամանակավոր ռուսահայատակություն ընդունել: Նրանց արգելվում էր հարկադրաբար ռուսական վաճառականների գիրդաններում և քաղքենիական դասում գրանցվելը (այդ դպերին պատկանելը կապված էր բազում բնամթերային և դրամական պարտույթներ կրելու հետ): Հիշյալ քաղաքների հայերին թույլատրվում էր Ռուսաստանում այլևայլ ապրանքների անմաքս առևտուր, սակայն կանոնադրությամբ սահմանված մաքս վճարելով, ինչպես նաև ազատորեն զբաղվել ցանկացած արդյունագործությամբ ու արհեստով:

Հրովարտակի համաձայն Աստրախանում, Ղզլարում և Մոզդոկում վերականգնվեցին հայկական դատարանները: Դատարանը բաղկացած էր յուրաքանչյուր տարի վերընտրվող երեք անդամներից և գրասենյակի աշխատողներից: Դրանից զատ, հայերը ամեն տարի ընտրում էին երեք հասարակական հոգաբարձուներ, որոնք վերահսկում էին քնակչությունից հարկերի դանդումը, մի քանի ավագներ, որոնք նույնպես միջնորդի դեր էին կատարում վարչական հարցեր լուծելիս, ինչպես նաև գնահատող անձ (գույքը ցուցակագրելու համար), բնակարանային հանձնաժողովի գրագիր և պատգամավոր:

Սակայն հայերի արտոնյալ գոյավիճակը այս ամենով հանդերձ նրանց չէր ազատում մի շարք պարտույթներից: Դրանցից առավել խոշորը զեմստվոյի պարտույթն էր, այսինքն՝ պետական հարկը, որը հավաքվում էր քաղաքի սպասարկման կարիքների համար (փոստի պարտույթներ, փողոցների մաքրում և այլն):

<sup>25</sup> Նույն տեղում, ֆ. 18, ց. 2, գ. 916, ք. 1—8:

Աստրախանի հայերը պարտավոր էին նաև մի քանի հարյուր զինվորի համար երեք զորանոց պահել, որոնք պետք է լիովին ապահովված լինեին վառելիքով և տնտեսական զանազան պիտույքներով:

Տնտեսները կրում էին նաև հատուկ «հողային» պարտույթ, իսկ կրպակների տերերը՝ «կրպակային» պարտույթ, որը հասնում էր 25-ից մինչև 100 ուրբու (ընդ որում այդ պարտույթը կրում էին միայն հայերը):

Ռուսական վաճառականությունը հաճախ էր հանդես գալիս Աստրախանի հայերի և արևելյան երկրներից գաղթած այլ եկվորների արտոնյալ գոյավիճակի դեմ: Հայերը հարկադրված էին համառ պայքար մղել իրենց իրավունքները պահպանելու համար: XIX դարի առաջին կեսին ցարական կառավարությունը հրապարակեց հայերի արտոնությունները սահմանափակող մի շարք հրամանագրեր, որոնց հետևանքով Աստրախանի հայերի առևտրական և արդյունաբերական գործունեությունը նկատելիորեն նվազեց: Այս հանգամանքը առաջացրեց Աստրախանի հայերի դժգոհությունը: Աստրախանի հայերի յոթ ներկայացուցիչներ Պետերբուրգ խնդրագիր ուղարկեցին, բացատրելով, որ նոր պայմաններն իրենց համար անընդունելի են ու քայքայիչ: Խնդրանքի հեղինակներն ընդգծում էին նաև, որ արտոնությունների վերացումը բացասաբար է անդրադառնում արտասահմանի (Պարսկաստանի) շատ հայերի Ռուսաստան տեղափոխվելու ցանկության վրա:

Տնտեսական կյանքում 1807 թ. ոչ ձեռնտու մանիֆեստի առաջ բերած դժվարություններն ընդունում էին նաև Աստրախանի նահանգական իշխանությունները: Աստրախանի նահանգապետի կարծիքը վավերացնելու համար ներկայացվեց անձամբ ցարին, որը 1808 թ. նոյեմբերին հրաման արձակեց հայերի գրանցումը զիլդիաներում անորոշ ժամանակով հետաձգելու մասին: Հավանաբար, Ռուսաստանի կառավարող շրջանները համոզվեցին, որ անհրաժեշտ է պահպանել հայերի արտոնությունները՝ հօգուտ Կասպիական և Աստրախանի առևտրի ու արդյունաբերության զարգացման:

Այնուամենայնիվ, կառավարող շրջանները չէին հրաժարվում հայերի արտոնյալ գոյավիճակին վերջ տալու մտադրությունից: 1831 թ. հունիսի 2-ին ցարը վավերացրեց մինիստրների կոմիտեի տրոշումը, որի համաձայն 1799 թ. հրովարտակով սահմանված արտոնությունները վերապահվում էին միայն Աստրախանի այն 390 հայերին, ովքեր հաշվի էին առնվել 1795 թ. մարդահամարով: Արտոնություններից օգտվող հայերի քանակի նման սահմանափակում էր նախատեսված նաև Ղզլարի ու Մոզդոկի հայերի համար: Մյուս բոլոր հայերին առաջարկվեց 6 ամսվա ընթացքում ընդհանուր հիմունքներով ընդունել մշտական հպատակություն և կամ անցնել օտարերկրյա առևտրականների գոյավիճակի:

1831 թ. հուլիսի վերջին Աստրախանի հայերը Պետերբուրգ, Խաչատուր Լազարյանին հղեցին 24 մարդու կողմից ստորագրված մի նամակ, որով խնդրում էին կառավարական շրջաններում պաշտպանել հայերի շահերը: Երեք ամիս անց հայերը դարձյալ Աստրախանի նահանգային վարչություն հրղեցին իրենց կազմած «հանրային վճիռը», որով ապացուցում էին 1831 թ. որոշման անհիմն և անարդարացի լինելը: Համանման գանգատներ եղան նաև

Ղզլարի բնակիչներին, որոնք վկայակոչում էին այն իրողությունը, որ իրենք հաճախ վնասներ են կրում լեռնականների ասպատակություններից:

Համառուսական դասերում հայերի բռնի գրանցումը նպաստեց նաև Աստրախանի տնտեսական նշանակության հետագա թուլացմանը:

Որոշվեց 1799 թ. արտոնություններից օգտվող հայերին պետական տուրքերը վճարելու խնդրում համառուսական դասերին հավասարեցնել ոչ թե միանգամից, այլ աստիճանաբար: 1836 թ. մայիսի 21-ի ցարական հրամանագրով նախատեսվում էր Աստրախանի, Խերսոնի, Տավրիկյան և Եկատերինոպոլսկյան նահանգների, ինչպես նաև Կովկասյան մարզի հայերից այդ տուրքերը գանձել կիսով չափ, տասը տարվա ընթացքում, սկսած 1837 թ. ապրիլի 1-ից:

1831 թ. որոշման կենսագործման ընթացքում հարց հարուցվեց նաև Աստրախանի հայկական դատարանի վերացման մասին: Այս դատարանը Աստրախանում գոյություն ուներ 1747 թ. և զբաղվում էր հայերի միջև ծագած հայցային և դատավեճային գործերի քննությամբ՝ Աստրախանի հայերի XVIII դարի կեսերին կազմված «Դատաստանագրքում» արձանագրված կանոնների հիման վրա: Հայկական դատարանն ուներ նաև վարչական հետևյալ պարտականությունները. զեմստվոյի պարտությունների գանձումը, ջրային և ցամաքային հաղորդակցման միջոցներից օգտվելու համար վերցվող հարկի դանձումը, հայ բնակչությանը մարդահամարի ենթարկելը, այլ քաղաքներ և արտասահման մեկնելու համար հայերին անձնագիր տալը, հայկական դատարանի գրասենյակի պահպանման գումարի (տարեկան 3.618 ռ.) բաշխումն ու գանձումը և այլն:

Աստրախանի հայերը վճռականորեն առարկում էին հայկական դատարանը վերացնելու մտադրության դեմ, պատճառաբանելով, որ հայերը չգիտեն ոչ ռուսերեն և ոչ էլ ռուսական օրենսդրություն: Մի քանի տարի համառորեն պայքարելուց հետո հայերին հաջողվեց հիմնովին պահպանել իրենց ազգային դատավարչական մարմինը: 1837 թ. հունվարի 26-ի Սենատի հրամանագիրը վավերացնում էր հայկական դատարանի գոյությունն իր նախկին լիազորություններով հանդերձ:

Սակայն, ընայած դրան, տեղական իշխանությունները վերստին դատարանը վերակազմելու հարց հարուցեցին, վկայակոչելով հայկական դատարանի գործունեության մեջ եղած թերություններն ու զանցառությունները:

Ի պատասխան դրան, հայերը 1837 թ. վերջին կազմեցին մի նոր «հանրային վճիռ», որով հերքում էին հայկական դատարանի գործունեության մեջ եղած թերությունները և խնդրում հայկական դատարանը թողնել անփոփոխ: «Վճիռը» ստորագրել էր 197 մարդ:

Նահանգապետը և կառավարության անդամները, չհամաձայնելով հայերի պատճառաբանությունների հետ, պետական խորհուրդ ներկայացրին իրենց եզրահանգումը:

1840 թ. մարտի 27-ին հրապարակվեց Սենատի հրամանագիրը հայկական դատարանների գործունեությունը Աստրախանում, Ղզլարում և Մոզդուկում դադարեցնելու մասին:

Չնայած դատարանի վերացմանը, հայերը տակավին շարունակում էին պահպանել իրենց միասնությունը, անվանելով իրենց «Աստրախանի հայ համայնք»:

Աստրախանի հայերը պահպանեցին իրենց համայնքի ժողովներ գումարելու իրավունքը, որտեղ լուծվում էին ներքին հարցեր, անցկացնում բանավոր դատարանի անդամների և ավագների ընտրություններ, որոնք վարչական հարցեր լուծելիս քաղաքային իշխանությունների առջև միջնորդների դեր էին կատարում: Քննարկվում էին նաև բարեգործական հարցեր, անցկացվում հոգաբարձուների ընտրություններ, լսվում նրանց հաշվետվություններ և այլն:

Հայկական ինքնավարության այդ մնացուկները պահպանվեցին 1870 թ. քաղաքային ռեֆորմից հետո ևս:

XIX դարի առաջին կեսին նկատելիորեն աշխույժ էր Աստրախանի հայերի մշակութային կյանքը: 1804 թ. Աստրախանի վաճառական Նիկողայոս Աղաբաբյանը հիմնադրեց, իսկ 1810 թ. պաշտոնապես բացեց հայկական եռադասյան Աղաբաբյան ուսումնարանը, որը գոյատևեց հարյուր տարուց ավելի: Առաջին իսկ տարում ուսումնարանն ուներ 73 սան: Աշակերտների թիվը հետագա տարիներին գրեթե անփոփոխ էր մնում: 1851 թ. հիմնադրվեց նաև հայկական ծխական դպրոց, որն ուներ 22 սան: XIX դարի կեսերին քաղաքում կար հայկական 7 մասնավոր դպրոց, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 15—20 սան:

Հրամայական պահանջ դարձավ լրագրի երևան գալը: 1813 թ. լույս տեսավ Աստրախանի առաջին լրագիրը՝ «Վոստոչնիի իզվեստիան», նրա հրատարակիչ Իոսիֆ Ֆոն Վեյսբրոդսկին սկզբից ևեթ նախատեսում էր թերթը հրատարակել նաև հայերեն, ելնելով այն փաստից, որ հայերը մեծ դեր են խաղում քաղաքի տնտեսական և հասարակական կյանքում:

Վեյսբրոդսկին. որոշեց ունենոր հայերի օգնությամբ ստեղծել նոր հայկական տպարան: Այդ գործում նա մեծ օգնություն ստացավ Աստրախանի հայկական կաթոլիկ ուսումնարանի տնօրեն Կղեմես Շահվերդյանից:

1816 թ. հունվարի 5-ին լույս տեսավ «Արևելյան ծանուցմունք» շաբաթաթերթի առաջին համարը: Պատմության մեջ դա հայկական յոթերորդ, իսկ ուսահայ առաջին պարբերականն էր: Թերթը քաղվածքներ էր հրապարակում ուսական և եվրոպական թերթերից, ասիական ժողովուրդների վիճակագրական, ազդագրական և պատմական նկարագրություններ, տեղեկություններ Աստրախանի մերձկասպյան երկրների հետ ունեցած առևտրի, Կասպից ծովի նավագնացության, դրամական արժեքների և այլ հարցերի մասին: Լույս է տեսել շաբաթաթերթի 27 համար: 1816 թ. հուլիսի սկզբին, հրատարակիչ Վեյսբրոդսկին մահից հետո, «Արևելյան ծանուցմունք» թերթը դադարեց գոյություն ունենալուց<sup>26</sup>:

ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎՎԱՍ: XIX դարի առաջին կեսին զգալի չափով մե-

<sup>26</sup> В. А. Хачатурян, Из истории армянской печати в России (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1967, № 1, էջ 105):

ժանում են Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, ինչպես ընդհանուր թվով, այնպես էլ բնակչության քանակությամբ:

Երկրամասի հայ գաղթավայրերից ամենախոշորներն էին Ղզլարն ու Մոզդուկը, 1816 թ. Ղզլարում ապրում էր 4392 հայ<sup>27</sup>:

Ղզլարի հայերի մետաքսագործության, խաղողագործության, գինեգործության և այգեգործության արտադրանքը հայտնի էր ինչպես Կովկասում, այնպես էլ Ռուսաստանում: Ղզլարում կար հատուկ «Հայկական շուկա», որտեղ ապրանքներ էին բերվում Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից, իրանից, Վրաստանից, Դաղստանից, Օսեթիայից և ուրիշ շրջաններից: Ղզլարի վաճառականները Օսեթիա և Չեչենիա էին տանում կտավ, շիթ, մետաքսյա գործվածքներ, երկաթ, աղ, պղնձյա ամաններ և այլն: XIX դարի կեսերին Ղզլարն ուներ 11 հազար բնակիչ, որոնց կեսից ավելին հայերն էին<sup>28</sup>, Սակայն XIX դարի կեսից Ղզլարի տնտեսական նշանակությունն աստիճանաբար ընկնում է: Դա վապված էր այն բանի հետ, որ քաղաքը դուրս մնաց հաղորդակցության նոր ուղիներից (որոնք անցնում էին Կասպյան ծովով կամ Ռոստով—Վլադիկավկազ ուղղությամբ):

Մոզդուկը XIX դարի առաջին քառորդում ապրել է տնտեսական զգալի զարգացում: Հայ բնակչությունը խոշոր դեր էր խաղում քաղաքի տնտեսական վերելքի գործում<sup>29</sup>: Անբարենպաստ պայմանների պատճառով Մոզդուկի հայերը գերազանցապես զբաղվում էին արհեստներով և առևտրով: Հայ վաճառականները իրենց ապրանքները վաճառում էին Աստրախանում, Նիժնի Նովգորոդում, Խարկովում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում: XIX դարում Կովկասում հայտնի էր Մոզդուկի տոնավաճառը:

Դերբենտում հայ գաղութի գոյությունը հայտնի է միջին դարերից: XVIII դարի վերջին այդտեղ հաշվվում էր հարյուր հայկական ընտանիք<sup>30</sup>:

1796 թ. Զուբովի հրամանատարությամբ ռուս զորքերի ղեպի Դերբենտ արշավանքից հետո սկսվեց հայերի նոր գաղթը Դաղստանից, Ադրբեջանից և Ղարաբաղից: Գաղթողներին ռուսական կառավարության որոշմամբ հատկացվել է 15 հազար դեսյատին հող<sup>31</sup>:

Գյուղական բնակչության մեծ մասը հիմնավորվեց Թերեքի ավազանում, որտեղ ստեղծվեցին հայկական գյուղեր՝ Ղարդալա (360 մարդ), Դերբենդսկոյե (մոտ 200 մարդ), Մալախալինսկոյե (89 ընտանիք), Կասակա Յամա (105 ընտանիք)<sup>32</sup>: 1852 թ. Կասակա Յաման, որտեղ այդ ժամանակ ապրել է արդեն 1566 բնակիչ, վերանվանվել է Էդեսիա<sup>33</sup>: Հայկական գյուղերի բնակչությունը զբաղվում էր երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, խաղողագործությամբ, մետաքսագործությամբ:

<sup>27</sup> «Собрание актов...», т. I, стр. 104.

<sup>28</sup> Н. Г. Волкова, О рассеянии армян на Северном Кавказе до начала XX века. МРЗ, 1966, № 3, էջ 261:

<sup>29</sup> В. И. Ларина, И. Х. Бежанов. Город Моздок, Орджоникидзе, 1963, стр. 9.

<sup>30</sup> П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. ч. II, стр. 583.

<sup>31</sup> Նույն տեղում, էջ 424—425:

<sup>32</sup> АКАК, т. IV, ч. II, Тифлис, 1876, стр. 592, 593, 602.

<sup>33</sup> Н. Г. Волкова, նշվ. աշխ., էջ 261:

XIX դարի սկզբներից հայաբնակ գաղութներ ստեղծվում են նաև Հյուսիսային Կովկասի ուղևորական վարչական նոր կենտրոններում՝ Ստավրոպոլում, Գեորգիևսկում և Եկատերինոդարում:

Ղզլարի և Մոզդուկի հայերը սկսած XVIII դարից ունեին իրենց սեփական դատարանները, որոնց կառուցվածքը, իրավասությունը և գործավարության սկզբունքները նույնն էին, ինչ որ Աստրախանի հայերի դատավարչական օրգաններին:

Իսլամաբադի, Աղրեբջանի և Ղարաբաղի գաղթած և Հյուսիսային Կովկասում բնակեցված հայերին Պավել I-ի 1799 թ. հրովարտակով շնորհվեցին որոշ արտոնություններ: Սակայն XIX դարի առաջին կեսերից սկսած ինչպես Աստրախանում և Նախիջևանում, այդպես էլ Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ գաղութներում տեղի էր ունենում հայերին նախկինում տրված արտոնությունների աստիճանական սահմանափակում, որը ի վերջո հանգեցրեց նրանց իրավական առանձնահատուկ գոյավիճակի վերացմանը:

ԳՐԻԳՈՐԻՈՊՈԼԻ, Գրիգորիոպոլի հայ գաղութի հիմնադրումը կապված էր 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ: 1791 թ. Ցասիի հաշտության պայմանագիրը կնքելուց հետո, թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Մուղավիայից ու Բեսարաբիայից գաղթած շուրջ 4000 հայեր ժամանակավորապես տեղավորվեցին Դուբասար քաղաքում, իսկ շատ չանցած Դնեստրի գետի ավազանում նրանց համար հիմնադրվեցին Գրիգորիոպոլ քաղաքը, իսկ նրա շրջակայքում՝ Իոսիֆովկա և Վասիլևկա հայաբնակ գյուղերը: Գրիգորիոպոլի հանդիսավոր հիմնադրումը տեղի ունեցավ 1792 թ. հուլիսի 25-ին:

1794 թ. հոկտեմբերի 12-ին Եկատերինա II կայսրուհին հրապարակեց հատուկ հրամանագիր, որով մի շարք արտոնություններ շնորհվեցին Գրիգորիոպոլի հայաբնակ գաղութին<sup>34</sup>: Այդ հրամանագրով Գրիգորիոպոլը մտավ Եկատերինոսլավի նահանգապետության մեջ՝ ստանալով իր տարբերանշանը՝ կնիքն ու քաղաքային մագիստրատի դասային-ներկայացուցչական հաստիքները: Ռուսական կառավարությունը հաստատեց հայաբնակ քաղաքի վարկավորումը՝ մի շարք արտոնություններով: 325 բնակելի տների, մագիստրատի և եկեղեցական շինությունների կառուցման համար բաց թողնվեց շուրջ 103 հազար ռուբլի: Վարկի մնացած մասը, շուրջ 87 հազար ռուբլի, որը բաց էր թողել կառավարությունը այլ կարիքների համար, պետք է վերադարձվեր գանձարան՝ 10-ամյա արտոնությունների ժամկետի ավարտից հետո, հետագա 10 տարում:

Գրիգորիոպոլի մագիստրատը սկսեց գործել 1794 թ. դեկտեմբերի 18-ից: Մագիստրատն ուներ դատական և գործադիր իշխանության իրավունքներ: Մանր գործերի տնօրինման և լուծման համար մագիստրատին կից հիմնադրվեց դատարան: Քաղաքի բնակիչներին տրվեց ազատ առևտրի իրավունք. նրանք ազատվեցին բոլոր տեսակի զինվորական պարտություններից<sup>35</sup>:

<sup>34</sup> Տե՛ս «Собрание актов»..., ч. I, стр. 190—193.

<sup>35</sup> Մուղավիայի ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 1317, ց. 1, գ. 1, թ. 24—33:

Հայկական մագիստրատի իրավասության տակ էր նաև Գրիգորիոպոլի ալլազգի բնակչությունը: Ռուս-ուկրաինական, հետագայում նաև մոլդավական բնակչությունը քաղաքում ապրում էր պայմանագրային հիմունքներով, որ նրանք կնքում էին հայկական մագիստրատի հետ: Այդ պայմանագրերով կարգավորվում էին հայերի և գաղութում ապրող մյուս ազգերի վարչական ու իրավական հարաբերությունները:

Գաղութի առաջին քաղաքագլուխ ընտրվեց Նոր Նախիջևանից Գրիգորիոպոլ փոխադրված կապիտան Պողոս Թումանյանը: 1795 թ. իր պարտականությունների կատարման անցավ նաև «Կառուցողական էքսպեդիցիան», Շինարարական աշխատանքները քաղաքում սկսվել էին տակավին 1792 թ. և դրանք հիմնականում ավարտվեցին XIX դարի սկզբներին<sup>36</sup>:

Իր հիմնադրումից անմիջապես հետո Գրիգորիոպոլը հայտնի դարձավ իբրև առևտրական քաղաք: Խոշոր վաճառականությունը, օգտվելով ռուսական կառավարության կողմից 1796 թ. տրամադրված դրամական փոխատվությունից, ստեղծեց 95 հոգուց բաղկացած առևտրա-վաճառականական ընկերություն, որն, ըստ էության, Ռուսաստանին նոր միացված մարզի առաջին առևտրական կազմակերպությունն էր: Նա էլ հենց առաջիններից մեկն էր, որ Ռուսաստանի հարավում հիմք դրեց արևելյան առևտրին:

Քաղաքի ներսում առևտրի ընդլայնման նպատակով խոշոր առևտրականներն իրենց միջոցներով կառուցեցին կրպակներ և նահանգային իշխանությունների առջև հարց դրեցին Գրիգորիոպոլում տոնավաճառներ կազմակերպելու մասին:

Խոշոր վաճառականների այս գործողություններն առաջ բերեցին մանր առևտրականների և արհեստավորների դժգոհությունը, որոնք վերաբնակվելով Ռուսաստանում՝ հույս ունեին դուրս գալ տնտեսական գործունեության առավել լայն ասպարեզ: Այդ դժգոհությունը սրեց հակասությունը մանր ու խոշոր առևտրականների միջև և 1796—1802 թթ. հայաբնակ գաղութի ներքնախավերի բացահայտ ելույթների պատճառ դարձավ: Սոցիալական շերտավորումը, որը նշմարվում էր Գրիգորիոպոլում հաստատվելուց անմիջապես հետո, հանգեցրեց նրան, որ գաղթավայրի հիմնադրման սկզբից ևեթ սկսեց ձևավորվել առևտրա-արդյունաբերական մի խավ, որը հայ բնակչության հիմնական զանգվածներից անջրպետվում էր ինչպես իր կուտակած հարստությամբ, այնպես էլ գաղութում ունեցած դիրքով:

Գրիգորիոպոլում առևտրա-արդյունաբերական շերտերի զարգացման ու նրանց՝ իբրև որոշակիորեն առանձնացված խավի երևան գալուն նպաստեցին մի շարք գործոններ: Ամենաէականն այն էր, որ Ռուսաստանը հայ վաճառականության առջև բացել էր ազատ ձեռներեցության ասպարեզ: Եթե սկզբում Գրիգորիոպոլի խոշոր վաճառականությունը բավարարվում էր միայն արևելյան (թուրքական, մոլդավական, վալաքյան) շուկաներով, ապա հետագայում նա իր հայացքն ուղղեց դեպի ռուսական շուկաները: 1839 թ. նահանգային օրացույցում նշվում է, որ Գրիգորիոպոլի առևտրականները

<sup>36</sup> Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 22, թ. 198—201:

վաճառում են «Կարմիր ապրանք» (բամբակյա, բրդյա և մետաքսյա կտորեղեն), որն ստանում են Մոսկվայից և Խարկովից:

Բացի «Կարմիր ապրանք»-ից, Գրիգորիոպոլի խոշոր առևտրականները վաճառում էին նաև հացահատիկ, Սակայն հացահատիկի առևտուրը կենտրոնացած էր միայն այն սակավաթիվ առևտրականների և կալվածատերերի ձեռքում, որոնք հող ունեին կամ այն վարձակալում էին և անմիջապես իրենք էին զբաղվում հացահատիկի արտադրությամբ: Այսպիսով, Ռուսաստանի հարավում առևտրական հողագործության զարգացման պրոցեսը իր մեջ ներգրավեց նաև Գրիգորիոպոլի հայկական գաղութը: Գաղութի վաճառականության կորիզը ներքին առևտրով զբաղվող խոշոր առևտրականներն էին: Մանր առևտրականների գործունեությունը գլխավորապես կապված էր Մոլդավայի և Վալաքիայի հետ: Ապրանքների անվանացանկում մտնում էին՝ մոլդավական պատրաստի հագուստ, թուրքական ծխախոտ, գինի, ձուկ, ալյուր և այլն:

Հետագայում հայ առևտրականները սկսեցին շրջանառության մեջ դրնել ինչպես զուտ ռուսական արտադրության ապրանքներ, այնպես էլ Ռուսաստանի հարավային երկրամասում թողարկվող արտադրանքներ:

Առևտրի զարգացումը և կապը ռուսական շուկաների հետ իրենց հերթին զարկ էին տալիս տեղական արտադրության զարգացմանը: Օրինակ, գրիգորիոպոլցիների կապը Ռուսաստանի մանածագործական կենտրոնների հետ հասցրեց այն բանին, որ հայկական գաղութում հիմք դրվեց տեքստիլ արդյունաբերության: Կամ, օգտվելով Նովոռոսիայի նահանգում սեկի (այժմի բարձրորակ կաշի) արտադրության համար ստեղծված բարենպաստ պայմաններից, Գրիգորիոպոլում ընդլայնվեց սեկի արտադրությունը: Եթե իր գոյության առաջին տարիներին Գրիգորիոպոլն ուներ սեկի ընդամենը մեկ գործարան, ապա XIX դարի 70-ական թվականներին դրանց թիվը հասնում էր վեցի<sup>37</sup>:

Գրիգորիոպոլի կաշեգործները արտադրանքի ծավալով Խերսոնի նահանգում գրավում էին առաջնակարգ տեղերից մեկը:

Անասնապահական ընդարձակ բազայի առկայությունը Գրիգորիոպոլի հայերին հնարավորություն տվեց ընդհանուր ոչ միայն զբաղվելու կաշվի արտադրությամբ ու վաճառքով, այլև անասունների առևտրով:

Գրիգորիոպոլի անասնավաճառները (նրանք վաճառում էին հիմնականում եզներ և ձիեր, իրենց տրամադրության տակ ունեին նույնիսկ ձիաբուծական գործարան), իրենց ապրանքն ուղարկում էին այլ շուկաներ: Հայ վաճառականների համար խոշոր եղջերավոր անասուններ վաճառելու ամենահարմար շուկան Գալիցիան էր:

Հայ վաճառականները, որպես կանոն, իրենց ապրանքը ձեռք էին բերում վերավաճառելու համար տեղական տոնավաճառներում և շուկաներում, որտեղ խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների լայն ընտրություն կար: Հատկապես հռչակված էին հայաբնակ Վասիլևկա գյուղի (Արդուլյան-Նրկայնա-

<sup>37</sup> См. «Труды Херсонского губернского статистического комитета», кн. 1, ч. 1, т. 22:

բազմակ իշխանների կալվածք) տոնավաճառները, որոնք տեղի էին ունենում երկու շաբաթը մեկ՝ կիրակի օրը: Վասիլեկայի շովաներում վաճառքի հիմնական ապրանքներն էին՝ ձիեր, խոշոր եղջերավոր անասուններ և ոչխարներ:

Միաժամանակ Գրիգորիոպոլի անասնավաճառները տոնավաճառներում և շովաներում գնում էին անասունների մեծ խմբեր՝ սպանդի համար: Մորթված անասունը մշակվում էր Գրիգորիոպոլի ճարպագործարանում: Բացի ճարպագործարանից, Գրիգորիոպոլում կային նաև մոմի գործարաններ: XIX դարի կեսերին Գրիգորիոպոլում ճարպի ամենամյա վաճառքից ստացած եկամուտը կազմում էր 13.984 ռուբլի, իսկ մոմի գործարանինը՝ 7.100 ռուբլի: Գրիգորիոպոլի գործարաններում ստացվող ճարպն ու մոմը, հարավային երկրամասի ճարպահաման գործարանների արտադրանքի հետ միասին, Օդեսայի վրայով արտահանվում էին արտասահման, մասնավորապես Անգլիա:

XIX դարի երկրորդ քառորդից Գրիգորիոպոլի տնտեսական կյանքը ըսկըսեց անկում ապրել: Դրան նպաստեց Ռուսաստանի ֆինանսների մինիստր Կանկրինի գլխավորած ռեֆորմների կենսագործումը: Այդ ռեֆորմը հայերին զրկեց անմաքս առևտուր անելու իրավունքից: Գաղթավայրի տնտեսական անկման մյուս հիմնական պատճառն այն էր, որ բուռն կերպով աճող Օդեսան ու Քիշնյովը իրենց էին ձգում Գրիգորիոպոլի խոշոր առևտրականներին ու արդյունաբերողներին: Օդեսան իր դիրքով նրանց առջև բացում էր գործունեության առավել լայն ասպարեզ, քան հայրենի քաղաքը: Այդ է պատճառը, որ գրիգորիոպոլցի հայերից շատերը տներ էին գնում Օդեսայում և իրենց գործունեությունը շարունակում այնտեղ, թեև կոչվում էին Գրիգորիոպոլի քաղաքացիներ:

Ինչպես Ռուսաստանի քաղաքների մեծ մասում, այնպես էլ Գրիգորիոպոլում այն ժամանակ առևտրական գործունեությունը գերիշխող էր արդյունաբերականի հանդեպ: Վերջինս գերազանցապես հանդես էր գալիս մինչև կապիտալիստական շրջանի մանր ձեռնարկությունների ձևով: Բայց եթե ուսական քաղաքների մեծ մասում դրա հետ էր կապված հասարակական կյանքի հետամնացությունը, սպա պատկերը հայ գաղութում նկատելիորեն այլ էր: Այստեղ հասարակական կյանքի շատ թե քիչ աշխուժություն էր նկատվում:

Սկսած XIX դարի առաջին քառորդից նկատելիորեն աշխուժանում է Գրիգորիոպոլի հասարակական կյանքը, որի զարգացման բնորոշ առանձնահատկությունը նրա սերտ կապն էր մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ: Այդ էր պատճառը, որ հայ ժողովրդին հուզող ու նրա ազգային խնդիրները շոշափող անց ու դարձնող լայն արձագանք էին գտնում նաև Գրիգորիոպոլի գաղութում: XIX դարի սկզբին, ինչպես Ռուսաստանի հայկական մյուս գաղութները, այնպես էլ Գրիգորիոպոլը, ներգրավվել էր այն պայքարի ոլորտը, որ էջմիածնի աթոռի համար մղվում էր երկու հավակնորդների՝ արքեպիսկոպոսներ Դավթի և Դանիելի միջև: Գրիգորիոպոլի հայ հասարակությունը կրթոտ հետաքրքրություն հանդես բերեց դեպի ռուս-պարսկական (1826—1828) և ռուս-թուրքական (1828—1829) պատերազմները, նրանց ելքի հետ կապելով մայր հայրենիքի ազատագրությունը թուրք-պարսկական լծից:

Գրիգորիոսյուլի հայաբնակ գաղութի XIX դարի սկզբի մշակութային կյանքի նշանավոր իրադարձությունը 1806 թ. Մանվել Կյումուշխանեցու ջանքերով բացված ծխական դպրոցն էր: Նա հայ երեխաներին տալիս էր նախնական-գիրտելիքներ մայրենի լեզվից, թվաբանությունից և այլն: Դպրոցն ավարտած առանձին աշակերտներ իրենց ուսումը շարունակում էին Լազարյան Հեմարանում:

Ռուսաստանի հայկական իզական դպրոցներից մեկի հիմնադիրն էր հայտնի հասարակական գործիչ Դավիթ Շահինյանցը, որի նախաձեռնությամբ 1868 թ. բացվեց «Սրբուհյան դպրոցը»:

XIX դարի երկրորդ քառորդից Գրիգորիոսյուլի բնակչության կազմում ըսկրսում է աճել մոլդավացիների և ռուսների թիվը: Քաղաքում սկսում է գործել ռուսական դպրոց, կառուցվում է ուղղափառ եկեղեցի:

40-ական թվականներին սենատի որոշմամբ թույլ է տրվում մոլդավացիներին և ռուսներին ընտրելու իրենց ներկայացուցիչները մագիստրատում և քաղաքային դումայում: XIX դարի 60—70-ական թվականների բուրժուական ռեֆորմներից հետո անհետացան Գրիգորիոսյուլի հայկական ինքնավարության վերջին մնացորդները: Սոցիալական խոր փոփոխությունները և հասարակության դասակարգային շերտավորումը, ինչպես նաև գաղութի հայ առևտրա-արդյունաբերական շրջանների մերձեցումը ռուս խոշոր առևտրական դասի հետ, փաստորեն նպաստեցին ցարիզմի կողմից անցկացվող այն քաղաքականությանը, որն ուղղված էր Գրիգորիոսյուլի հայկական ինքնավարության վերացմանը: Սակայն հայերին հաջողվեց քաղաքում պահպանել իրենց համայնքը, ստեղծել հոգաբարձություններ, որոնք XX դարի սկզբին, չնայած իրենց եկեղեցական բնույթին, հիմնականում ծառայում էին աշխարհիկ նպատակներին:

ՂՐԻՄ: 1778 թ. արտագաղթեցմամբ հանդած Ղրիմի հայկական գաղութը XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին տասնամյակներին հայերի՝ դեպի Ղրիմ կատարած տեղաշարժերի շնորհիվ կրկին վերակենդանանում է: Այս ուղղությամբ առաջին խոշոր իրադարձությունը հայ կաթոլիկ համայնքի վերադարձն էր Եկատերինոսլավից Ղարասուբազար, որ տեղի ունեցավ 1790 թ.: Վերադարձածների թիվը հասնում էր շուրջ 1000 մարդու, որոնց մեջ կային նաև լուսավորչական հայեր, ինչպես և 123 հուլյներ<sup>38</sup>: Հայ կաթոլիկ համայնքի համար Ղրիմում վերստին պահպանվեցին 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով առանձնաշնորհված արտոնությունները. համայնքի անդամները դասվում էին պետական բնակիչների շարքը, տասը տարի ժամկետով ազատվում պետական հարկերից ու տուրքերից, կարող էին զբաղվել արհեստներով, առևտրով, գյուղատնտեսությամբ, հիմնել գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, ներքին գործերը վարելու համար պահել դատարան<sup>39</sup>:

XVIII դարի 90-ական թվականներին Ղրիմահայ գաղութի կազմակերպմանը սատարում է ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղունյանը, որն այդ

38 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1286, ց. 1, գ. 46, թ. 103—104:

39 Նույն տեղում, ֆ. 1152, ց. 129, թ. 17—18:

նպատակով 1787 թ. ձեռնարկում է ուղևորություն դեպի Ղրիմ: Ղրիմահայ անշքացած բնակավայրերը և հուշարձանները ցնցող տպավորություն են գործում նրա վրա. «Հույժ ցավալի էր մեզ համար տեսնել մեր քաղաքների, եկեղեցիների ու վանքերի ավերակները.— գրում էր նա,— լի տրտմությամբ այնտեղից (Ղրիմից—խմբ.) վերադարձանք Նախիջևան, նոյեմբերի 14-ին»<sup>40</sup>, Խուսական կառավարության կենտրոնական ու նահանգական իշխանությունների զանազան ատյաններին Հ. Արղունյանը ներկայացնում է Ղրիմի մի շարք վայրերը, մասնավորապես Թեոդոսիա և Հին Ղրիմ կիսավեր քաղաքները հայերին տրամադրելու և Թուրքիայից դեպի Ղրիմ հայերի տեղափոխությունները խրախուսելու առաջարկություններ ու ծրագրեր, որոնց մի մասը, փոքր ուշացումով, իրականացվում է<sup>41</sup>:

1799 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրապարակվեց կայսերական հրովարտակ, որը առանձնաշնորհումների հարցում կրկնելով հայերին նախկինում տրված արտոնությունները, նրանց թույլ էր տալիս բնակություն հաստատել թերակղզում: Հրովարտակը Հին Ղրիմ քաղաքը, 12 հազար դեսյատին հողով, հատկացնում էր հայերին, նրանց արտոնում սեփական ուսուցչա (քաղաքապետարան) ունենալու իրավունք, իսկ քաղաքին մերձակա սբ. Խաչ հայկական վանքին էր վերադարձնում նախկին կալվածքները:

Հին Ղրիմ (եբրեմնի Սուրիասթ) քաղաքի բնակեցումը հայերով հիմնականում սկսվեց 1806—1808 թթ., երբ այդ գործը ստանձնեց այնտեղ բացված հայկական ուսուցչան: Վերջինիս տվյալներով, 1810 թ. քաղաքն արդեն ուներ 1640 բնակիչ, որոնք կառուցել էին 165 նոր տուն, 4 քարվանսարա, 95 կրպակ, 6 սրճարան և այլն<sup>42</sup>, իսկ XIX դարի կեսերին այնտեղ ապրում էր 4000 մարդ, որոնց մեջ այլազգիները նկատելի փոքրամասնություն էին կազմում:

Գաղութի սկզբնավորողներից էին Նոր Նախիջևանից թերակղզի վերադարձած նախկին ղրիմահայերը: Սրանց հարցը երկար տարիներ կռվախնձոր էր դարձել Նոր Նախիջևանի մագիստրատի և նահանգական ու տեղական իշխանությունների միջև: Խնդիրը ձգձգվեց երկու տասնամյակ, մինչև որ 1824 թ. օգոստոսի 31-ին կառավարիչ սենատը փախստականների մի մասին, 236 ընտանիքի, որոնք Նոր Նախիջևանում չունեին տուն ու տեղ և առհասարակ որևէ անշարժ գույք, թույլ տվեց մնալ Ղրիմում<sup>43</sup>: Մյուս փախստականները պարտավոր էին վերադառնալ Նոր Նախիջևան: Այսպիսով, Ղրիմում մնում էր ամենաաղքատ դասը, սակայն Նոր Նախիջևանում գույք ունեցող փախստականների հիմնական մասն էլ տարբեր պատրվակներով խուսափեց այնտեղ վերադառնալուց և հաստատվեց Ղրիմում: Ավելին, հետագայում ևս առանձին ընտանիքներ շարունակում էին Նոր Նախիջևանից տեղափոխվել Ղրիմ:

40 «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 14:

41 Հայկական ՍՄՇ ԿԳՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1465, տե՛ս նաև ՍՄՇ ԿԳՊԱ, ֆ. 1374, ց. 2, գ. 1815, թթ. 21, 22, 89:

42 Ղրիմի մարզային արխիվ, ֆ. 67, ց. 1, գ. 35, թ. 24:

43 Նույն տեղում, գ. 143, թ. 2:

Հայության շարքերը Ղրիմում ստվարանում էին գրիգորիոսյանների հաշվին: 1802 թ. հունվարի 30-ին կառավարիչ սենատին իջեցված բարձրագույն հրամանը, նկատի ունենալով Գրիգորիոսյան անհամար դիրքը առևտրի և արհեստագործության զարգացման համար, նրա բնակիչներին թույլ էր տալիս տեղափոխվել Ղրիմ, Նոր Նախիջևան և այլուր: Այդ նույն թվականին նշանակալից թվով գրիգորիոսյաններ բնակություն հաստատեցին Հին Ղրիմում. սրանք այն աղքատ հայ ընտանիքներն էին, որոնք հեռացվել էին Գրիգորիոսյան նրանց ժազակիցների միջև խաղաղություն հաստատելու համար»<sup>44</sup>:

Ղրիմահայության գերակշիռ մասը կազմում էին արևմտահայերը, որոնք Ղրիմ էին գաղթում՝ այնտեղ տեսնելով առևտրի, արհեստագործության ու այգեգործության զարգացման լայն հեռանկարներ և լուրջ հույսեր ակնկալելով ռուսական կառավարության հովանավորությունից ու օժանդակությունից: 1820-ական թվականներին ռուսական իշխանությունների և արևմտահայ կաթոլիկների ներկայացուցիչների միջև նույնիսկ երկարատև պաշտոնական գործադրություն էր վարվում Թուրքիայում ապրող 15—20 հազար ընտանիք հայ կաթոլիկներին Թեոդոսիա տեղափոխելու վերաբերյալ<sup>45</sup>:

Սկսած XVIII դարի վերջերից ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հայերը պարբերաբար Թուրքիայից գալիս և հաստատվում էին Ղրիմում: Նրանց մի մասը իր բնակությանը օրինական տեսք էր տալիս և, անցնելով բյուրոկրատական բոլոր ատյանները, ընդունում ռուսահայատակություն, իսկ մյուս մասը, թեև չէր դիմում այդ քայլին և ձևականորեն մնում էր թուրքահայատակ, սակայն ըստ էության Ղրիմի բնակիչ էր, և առհասարակ Թուրքիա զնալու ոչ մի մտադրություն չուներ:

Հայերի դեպի Ղրիմ կատարած տեղափոխումների հետևանքով հայ բնակչության թիվը թերակազմում տասնամյակ առ տասնամյակ մեծանում էր. XIX դարի 40-ական թվականների կեսերին այն հավասար էր 5400-ի<sup>46</sup>, 60-ական թվականների վերջերին՝ 7000-ի<sup>47</sup>: Այս թվաքանակի մեջ չէին մտնում հարյուրավոր Ղրիմահայ ընտանիքներ, որոնք ձևականորեն ռուսահայատակություն դեռ չէին ընդունել: Հայ բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Հին Ղրիմում, Ղարասուբազարում, Սիմֆերոպոլում, Եվպատոփիայում, Արմյանսկի Բազարում, Թեոդոսիայում, Ցալթայում, Կերչում և բազմաթիվ գյուղատիպ վայրերում:

Վարչա-կառավարման տեսակետից գաղութը լիովին մտնում էր նահանգական և տեղական իշխանությունների իրավասության տակ: Դրան զուգընթաց 1779 և 1799 թվականների հրովարտական արտոնություններից օգտվող Հին Ղրիմի և Ղարասուբազարի հայ համայնքները գտնվում էին որոշակի ինքնավար վիճակում. Հին Ղրիմում 1808—1870 թթ. գործում էր հայկական քա-

44 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 383, ց. 29, գ. 188, թ. 1բ:

45 ՌԱՔԱ, ֆ. գլխավոր արխիվ, Պ—19, 1820, գ. 1, թ. 5բ:

46 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1281, ց. 4, գ. 49, թ. 88:

47 А. К. Завадский-Краснопольский, Крым, природа, население и особенности края, СПб., 1874, стр. 6.

ղաքային ուսումը, իսկ Ղարասուբազարում 1790—1871 թթ.<sup>48</sup> հայ կաթոլիկների դատարանը:

Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ուսումը և Ղարասուբազարի հայ կաթոլիկների դատարանը վարում էին այդ գաղթօջախների վարչական, տնտեսական և դատական գործերը. սրանք ծառայում էին հայ առևտրա-արհեստավորական և հողատերերի ունեւոր խավի շահերին և տեղում իրագործում ցարական վերադաս իշխանությունների կարգադրություններն ու որոշումները: Այս օրգանները ընտրվում էին հայ համայնքների կողմից, գաղտնի քվեարկությամբ<sup>49</sup>: Հին Ղրիմի ուսումը կազմված էր բուրգոմիստրից և երկու ուսումաններից: Սրանցից բացի, համայնքը ընտրում էր նաև քաղաքապետի և ավագ (староста): Ղարասուբազարի հայ կաթոլիկների դատարանի մեջ մտնում էին քաղաքապետը և երեք ատենակալներ, որոնցից մեկը դատարանի նախագահն էր<sup>49</sup>, Բոլոր այս պաշտոնյաները, որպես կանոն, ընտրվում էին վաճառականներից, առևտրական և արհեստավորական դասի մեծահարուստ ներկայացուցիչներից:

Ռատուշան և դատարանը շաբաթական 2—3 անգամ գումարում էին նիստեր, քննարկում և վճիռներ կայացնում քաղաքացիական և քրեական հարցերի գծով: Սակայն դրանց գործունեության հիմնական բնագավառը կազմում էին այդ երկու քաղաքների բարեկարգման, տնտեսական զարգացման, առևտրի և արհեստագործության կազմակերպման, հարկերի ու տուրքերի գանձման խնդիրները, խնամակալական և ծառանգական գործերը, որոնց դատարանը: Սրանց նիստերը վարվում էին հայերեն, իսկ գործավարությունը՝ ռուսերեն:

Ղրիմահայ կյանքում եկեղեցին, բացի զուտ կրոնական հարցերից, միջամտում էր համայնքի աշխարհիկ խնդիրներին: Մինչև 1803 թվականը ղրիմահայության եկեղեցական գործերը վարում էր Նոր Նախիջևանի հոգևոր վարչությունը, իսկ հետագայում՝ Ղարասուբազարի հոգևոր վարչությունը, որին զուգընթաց Ղրիմում նշանակվում էին առաջնորդական հաջորդներ: 1842 թ. հաջորդը իր տեղը զիջում է Ղրիմի հայ եկեղեցիների և սբ. Խաչ վանքի գլխավոր հոգաբարձուին, որի իրավասության տակ էին գտնվում տնտեսական բոլոր գործերն ու դրամական հաշիվները: Տեղերում եկեղեցիների տնտեսական գործերը վարում էին երեցփոխանները, կաթողիկոսի կամ թեմակալի կողմից նշանակված կառավարիչները:

Վերստին հաստատվելով Տավրիկիայում, հայերը սկսում են նկատելի դեր խաղալ նահանգի տնտեսական կյանքում: Նրանց զբաղմունքների մեջ հիմնական տեղ էին բռնում առևտուրը, արհեստագործությունն ու երկրագործությունը:

Կապված լինելով ռուսական ներքին շուկայի, Արևելքի և հատկապես Կովկասի ու Թուրքիայի առևտրա-արհեստավորական շրջանների հետ, ղրիմահայերը զգալիորեն նպաստում էին տավրիկյան առևտրի զարթոնքին և ծավալմանը, հանդես գալով որպես հմուտ առևտրականներ:

<sup>48</sup> Ղրիմի մարզային արխիվ, ֆ. 67, ց. 1, գ. 517, Բ. 37:

<sup>49</sup> Նույն տեղում, ֆ. 179, ց. 1, գ. 324, Բ. 5:

Ղրիմահայ առևտրի ընդլայնմանը սկզբնապես նպաստում էին հրովարտակներով նրանց շնորհված արտոնությունները: 1807 թ. սկսած, երբ ցարական մանիֆեստով ղրիմահայ առևտուրը ևս փորձեցին ներառնել գիլդիաների մեջ, հայ համայնքները բողոքի վճռական ձայն բարձրացրին: Տարիներ տևող այդ պայքարը ավարտվեց նրանց օգտին: 1832 թ. փետրվարի 29-ի կայսերական հրամանով նրանց նախկին իրավունքները պահպանվեցին: Այս, իհարկե, չէր նշանակում, թե հայերը մնացել էին գիլդիաներից դուրս: Իր կրպակում ներփակված առևտրականի ու շարժու կողքին XIX դարում Ղրիմի դանազան քաղաքների գիլդիաներում ամուր դիրքեր էին բռնել նաև հայ վաճառականները:

Տակավին XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին, երբ կառավարությունը փորձում էր քայլեր ձեռնարկել թերակղզու տնտեսական վիճակը շտկելու համար, թե՛ բուն ղրիմահայերը և թե՛ նոր նախիջևանից ու Թուրքիայից Ղրիմի նավահանգիստները ժամանած հայ առևտրականները, հաճախ իրենց սեփական նավերով<sup>50</sup>, աշխույժ առևտուր էին անում, նպաստելով Թուրքիայի, Կովկասի և Չերքեզիայի հետ թերակղզու առևտրական կապերի ընդլայնմանը: Նրանք էին նաև հիմնականում Կուբան ներմուծում ուսական ապրանքներ<sup>51</sup>, XIX դարի առաջին կեսին ղրիմահայերը աչքի էին ընկնում նաև Կոստանդնուպոլսի և Տրապիզոնի հետ կառավարվող առևտրի մեջ: Առևտրի ապրանքների շարքում հիմնական տեղը բռնում էին պարենամթերքը և հագուստեղենը: Հայ առևտրականները այս շրջանում Ղրիմ էին բերում մետաքսյա և բրդյա գործվածքներ, պատրաստի հագուստեղեն, բրինձ, գինի, ձկն, շաքար, սուրճ, սիսեռ, խավյար, պղինձ, ձուլթ, շինարարական<sup>52</sup>: Ղրիմից նրանք տանում էին բուրդ, կաշի, մշակված կաշվեղեն, ալյուր, ցորեն, վարսակ և այլն<sup>53</sup>:

Ռատուշայի և դատարանի միջոցով Ղարասուբազարի ու Հին Ղրիմի և առհասարակ ղրիմահայ հարուստ առևտրականները մասնակցում էին կայսրության դանազան քաղաքներում կազմակերպված առևտրական միջոցառումներին, աճուրդներին, տոնավաճառներին: Նրանք, մասնավորապես, խարկովի բոլոր տոնավաճառների մասնակիցներն էին, որտեղից Ղրիմ էին բերում մեծաքանակ ապրանքներ:

Նտեռֆորմյան տեղաշարժերին համեմատ ղրիմահայերի առևտրական գործունեությունը նոր լիցք ու երանգ է ստանում: Ղրիմի պատերազմի ժամանակ հայ վաճառականությունը իր վրա էր վերցրել Սևաստոպոլի պատերազմական կարիքների մատակարարման զգալի բաժինը, իսկ 60—70-ական թրվականներին ղրիմահայ առևտրական դասը, հարմարվելով կապիտալիստական դարգացման ընթացքին, չվրիպեց ներդրումներ կատարել նաև նահան-

50 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 52, գ. 336, մաս III, թթ. 32—33, 77—78, մաս IV, թթ. 8—10, 12:

51 ՌԱԶԱ, ֆ. Գլխ. արխիվ, ու—բ 3, գ. 259, թ. 34:

52 Сумароков, Досуги крымского судьи, ч. I, стр. 130—131.

53 Հ. Տեր-Աբրահամյան, Պատմություն Խրիմու, Թեոդոսիա, 1865, էջ 119:

գում ծավալված երկաթուղային շինարարության մեջ<sup>54</sup>։ XIX դարի երկրորդ կեսին հայերի առևտրական գործառնությունները սկսում են կենտրոնանալ Սիմֆերոպոլում։ դրանք միաժամանակ լայն չափեր են ընդունում Արմյանսկի Բազարում, Ղարասուբազարում, Եվպատորիայում, Թեոդոսիայում։

Ղրիմահայ կյանքում կարևոր տեղ էին զբաղում գյուղատնտեսական ըզրադմունքները՝ այգեգործությունը, ծխախոտագործությունը, բանջարաբուծությունը և դաշտավարությունը։ Սկզբնապես հողի հետ ամենից շատ կապված էր Հին Ղրիմի հայ համայնքը, որի օգտագործմանը հանձնված էին ընդարձակ հողատարածություններ՝ ջրերով ու անտառով հանդերձ։ Քաղաքում բնակություն հաստատած ռուսների, հուլյների և թաթարների համար համայնքը սահմանել էր հողօգտագործման հատուկ կարգ, որի համաձայն առաջին երկուսը մուծում էին քաղաքային բոլոր հարկերն ու տուրքերը, որպիսիք տալիս էին հայերը, և բացի դրանից՝ կատարում պարհակներ, իսկ թաթարներին այդ կարգը քաղաքի հայ համայնքի նկատմամբ դնում էր այն վիճակում, ինչպիսի դրությամբ մեջ գտնվում էին կալվածատիրական հողերի վրա ապրող թաթար գյուղացիներն իրենց կալվածատերերի հանդեպ։ Նրանք պարտավոր էին քաղաքի հայ համայնքին վճարել տասանորդ և տարեկան 5—8 օր աշխատել նրա օգտին։ Հին Ղրիմում հաստատվել ցանկացող թաթարների նկատմամբ այդպիսի կարգ էր սահմանվել, որպեսզի նրանք չլքեին իրենց թաթար հողատերերին<sup>55</sup>։

Ղրիմահայերի մեջ կային խոշոր հողատերեր և սրանց կողքին՝ սակավահող ու հողազուրկ գյուղաբնակ ընտանիքներ։ Խոշոր հողատերերի դասը նախկին պապենական կալվածքների ժառանգական հաջորդը չէր։ Նրա ներկայացուցիչները առևտրական ունեւոր գործատերեր էին, որոնք քաջ առ քաջ թափանցում էին հողատիրության ոլորտը։ Ժամանակի ընթացքում խոշոր հողատերեր էին դարձել նալբանդովների, Սեֆերովների, Թոփալովների, Սպենդիարովների, Ալվազովսկիների, Օբերովների և այլ ընտանիքներ, որոնցից յուրաքանչյուրը տիրում էր 1000 դեսյատինից ավելի հողատարածությունների։

Հայ աշխատավորության այն մասը, որը կապված էր հողի հետ, զգալի դեր խաղաց թերակղզում բանջարաբուծության և ծխախոտագործության տարածման ու զարգացման գործում։ Արևմտահայերը Ղրիմում ծխախոտի «սալսոն» և «տրապիզոն» տեսակների տարածողներից էին, նրանք մեծ համարում ունեին նաև որպես հմուտ այգեպաններ ու բանջարաբույծներ։

Խոշոր հողատեր էր Ղրիմահայ եկեղեցին։ Սբ. Խաչ վանքը Հին Ղրիմից ոչ հեռու տիրում էր 1215 դեսյատին կալվածքի՝ անտառներով, վարելահողերով և այգիներով հանդերձ<sup>56</sup>, իսկ Պերեկոպի գավառում նրա «Ադի Ղայդաչ» անունով հողամասը հավասար էր 2767 դեսյատինի<sup>57</sup>։ Վանքը այգի ուներ նաև

54 Հ. Տեր-Արամյան, նշվ. աշխ., էջ 120։

55 Ղրիմի մարզային արխիվ, ֆ. 67, ց. 1, գ. 359, ք. 1բ։

56 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 821, ց. 140, գ. 73, Բ/5, ք. 31բ։

57 Նույն տեղում, ք. 31բ, և 75բ, տե՛ս նաև «Крым» (газета), Симферополь, 1892, № 37։

Սուղակում՝ 17 դեպյատին տարածությամբ<sup>58</sup>։ Վանքապատկան բոլոր հողերը միասին կազմում էին 4000 դեպյատին։ Փոքր ու մեծ հողեր ունեին նաև սր. Փրկիչ վանքը, Հին Ղրիմի և Թեոդոսիայի հայկական եկեղեցիները։

Հողային այդ տիրույթները եկեղեցին մեծ մասամբ տալիս էր կապալու, բացառությամբ այգիների, որոնց մշակումը կատարում էր վանքը՝ «իրդաթ-նեք» և «մշակներ» պահելով<sup>59</sup>։ 1832—1842 թթ. (չհաշված 1835—1836) սր. խաչ վանքի եկամուտները հողերից կազմել էին 14.170 ուրլի<sup>60</sup>։

Ղրիմի հայ եկեղեցու եկամուտների մի հիմնական մասը, բացի հողերից, գումարվում էր եկեղեցական տուրքերից և գանձումներից, եկեղեցական զանազան շինություններից, առևտրական ձեռնարկներից և այլն։

Ղրիմի տնտեսության մեջ կարևոր դեր էր խաղում արհեստագործությունը։ Հայերը Ղրիմում ճանաչված արհեստավորներ էին՝ ոսկերիչներ, հյուաններ, կոշիկակարներ, որմնադիրներ, քարտաշներ, դերձակներ, հացագործներ, գինեգործներ, դարբիններ և այլն։

Ղրիմի հայկական գաղութին բնորոշ էր սոցիալական ընդգծված շերտավորումը։ Այստեղ տեղափոխված հայ գաղթականների մեծամասնությունը աղքատ էր, զուրկ որևէ ունեցվածքից։ Ղրիմահայության ճնշող զանգվածը մեշչանների (քաղաքացիականների) դասին էր պատկանում, իսկ այդ դասն էլ միատարր չէր. ժամանակի ընթացքում նրանից անջատվում է առևտրա-արհեստավորական հարուստ խավը, իսկ մյուս բեկումն իրենց գոյությունն էին քարշ տալիս աղքատ ու կիսաաղքատ արհեստավորների, մանր առևտրականների և օրամշակների ընտանիքները, որոնք տարեցտարի ավելանում էին ի հաշիվ արևմտահայ պանդուխտների։ Գաղութահայ՝ ամենահարուստ դասը վաճառականներն էին, խոշոր հողատերերն ու գործարանատերերը։

Գաղութահայ աշխատավորների ուսին ծանր լուծ էին հարկերն ու տուրքերը, որ նրանք վճարում էին պետությանն ու եկեղեցուն. հրովարտականությամբ շնորհված արտոնություններից օգտվում էր Ղրիմահայության փոքր մասը միայն, այն էլ մինչև 1870 թ., նրա հիմնական զանգվածը վճարում էր սահմանված բոլոր հարկերը, ծանրաբեռնվում պարհակներով, ամեն տեսակի պարտություններով՝ շնչահարկ, զորապարհակ, հարկ հողից, առևտրական բազմատեսակ մաքսեր և այլն։

Աշխատավորների դրությունը վատթարանում էր եկեղեցական տուրքերի և զանազան մուծումների հետևանքով, որ գանձվում էին քահանաների, հոգևոր կառավարության, թեմի առաջնորդի և էջմիածնի օգտին։ Այս գանձումներին ավելանում էին նվիրակությունները, որոնք պարբերաբար կազմակերպում էին հոգևոր վերադաս մարմինները։

Խաղաղ ու անվտանգ արտաքին պայմանները և տնտեսական համեմատաբար կայունացող վիճակը հնարավորություն են ստեղծում գաղութում մշակութային կյանքի աշխուժացման համար։ Ղրիմահայերը հիմնել էին դպրոցներ, տպարան, հրատարակում էին գրքեր և հանդեսներ։

58 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 821, ց. 140, գ. 73, Բ/5, ք. 29—31։

59 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 8, վ. 62։

60 Նույն տեղում, թղթ. 105, վ. 233։

Ղրիմահայ առաջին դպրոցը հիմնվեց Ղարասուբազարում, 1816 թ., Մ. Կյումուշխանեցու կողմից: 1820 թ. դպրոցում սովորում էին 80 երեխա<sup>61</sup>: Տարբեր տարիներում դպրոցներ են կազմակերպվում Հին Ղրիմում, Թեոդոսիայում, Եվպատորիայում, Սիմֆերոպոլում, Կերչում, Օրաբազարում, Սուբաշում և բոլոր այն վայրերում, որտեղ նկատելի թվով հայություն կար: Տավրիկյան նահանգի հայկական ծխական դպրոցներում 1861 թ. սովորում էին 225 աշակերտ<sup>62</sup>, այդ թվում՝ Սիմֆերոպոլում՝ 35, Ղարասուբազարում՝ 56, Հին Ղրիմում՝ 25, Թեոդոսիայում՝ 38, Կերչում՝ 10, Նոդայսկում՝ 26, Պերեկոպում՝ 25 և Եվպատորիայում՝ 10 աշակերտ: Ղրիմահայ ծխական դպրոցները որակյալ դասատուներով ապահովելու համար մերթ ընդ մերթ այս դպրոցներից Լազարյան ճեմարան էին ուղարկվում ընդունակ մի քանի հրեխաններ, որոնք այն ավարտելուց հետո վերադառնում էին Ղրիմ՝ մանկավարժական աշխատանքի<sup>63</sup>:

Թեոդոսիայում բացված աղջիկների դպրոցում, բացի կրոնից, հայոց և ռուսաց լեզուներից ու թվաբանությունից, աշակերտուհիները սովորում էին նաև կար ու ձև և այլ «ազգային այժմյան վիճակին պատկանելիք հարկավոր ուսմունքներ»<sup>64</sup>:

Ռուսաստանում գործող հայկական ծխական դպրոցները ենթարկվում էին հայ լուսավորչական եկեղեցուն և կրթական գերատեսչություններից անկախ էին: 1861 թ. լուսավորության մինիստրությունը փորձում է Ղրիմի հայկական ծխական դպրոցները ենթարկել Տավրիկյան նահանգի ուսումնարանների դիրեկցիային, նպատակ ունենալով դպրոցները զրկել ինքնուրույնությունից և ազգային-կրթական դասավանդման ազատությունից: Նման փորձերը 40-ական թվականներին, լուսավորության ռեակցիոն մինիստր Ուլարովի ժամանակ, անհաջողության էին մատնվել: Այժմ ևս ներքին գործերի մինիստրությունը ընդառաջում է հայ հոգևորականության բողոքներին, ըզգուշացնելով այն աննպաստ քաղաքական տրամադրության մասին, որ հայերի շրջանում անպայման կստեղծվեր կառավարության նկատմամբ: «Հայ լուսավորչական եկեղեցու իրավունքը կամ ազատությունը խախտող կառավարական ամեն մի միջոցառում,— գրում էր ներքին գործերի մինիստրը,— հակասում է Արևելքում մեր քաղաքական մտադրություններին, որը նպատակ ունի մեր կողմը տրամադրելու արտասահմանյան հայերի միտքը, որոնք մեծ քանակությամբ բնակվում են Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանամերձ մարզերում, Իրանական Ադրբեջանի գլխավոր քաղաքներում և այնտեղի իրենց դրությամբ ազդում են Արևելքում վարած մեր քաղաքականության վրա»<sup>65</sup>: Լուսավորության մինիստրությունը առժամանակ հրաժարվում է իր մտադրությունից, իսկ հայկական ծխական դպրոցներն էլ շարունակում են ենթարկվել հայ հոգևոր մարմիններին: 1868 թ. էջմիածնի ուսումնական

61 Նույն տեղում, Թղթ. 36, վավ. 329, թ. 1բ:

62 ՄԱՄԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 821, ց. 140, գ. 53, մաս I, թ. 5բ:

63 Մատենադարան, Լազարյան արխիվ, Թղթ. 105, վ. 131, 136, 140:

64 «Մասյաց աղավնի», 1860, էջ 42:

65 ՄԱՄԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 821, ց. 140, գ. 53, թ. 23բ:

հանձնաժողովը հայկական դպրոցների համար իջեցնում է հատուկ կանոններ:

Ղրիմահայ ուսումնական հաստատությունների շարքում ուսումնա-ման-կավարժական գործի դրվածքով խիստ զանազանացվում էր խալիբյան ուսումնարանը:

1858 թ. հունիսի 4-ին Գ. Ալվազովսկու ներկայացրած նախագիծը հաստատվում է Ալեքսանդր II-ի կողմից՝ «Կանոններ հայկազյան ուսումնարանի, որը հաստատվում է Տավրիական նահանգի Թեոդոսիա քաղաքում» անվան տակ: Ուսական կառավարությունը ուսումնարանի գործունեության մեջ տեսնում էր իր ազդեցությունը Արևելքում և մանավանդ Թուրքիայի հայերի վրա տարածելու լավագույն հեռանկարներ: Կառավարության հովանավորությունը, խալիբյանի նյութական աջակցությունն ու եկեղեցական գումարներն օգտագործելու հնարավորությունը Գ. Ալվազովսկուն թույլ են տալիս 1858 թ. հոկտեմբերի 14-ին բացել ուսումնարանը:

Առաջին ուսումնական տարում այնտեղ սովորում էին 89 աշակերտ, եղան տարիներ, որ այդ թիվը հասավ 140-ի<sup>66</sup>:

Ուսումնարանը պահվում էր եկեղեցական գումարների, խալիբյանի կրտակի և սաների վճարումների միջոցով: Միայն նոր շենքի շինարարության վրա խալիբյանը ծախսել էր 152 հազար ռուբլի<sup>67</sup>:

1865 թ. ուսումնական տարվանից ուսումնարանը աստիճանաբար անկում է ապրում, հատկապես եկեղեցական գումարներից զրկվելու պատճառով: 1870 թ. դեկտեմբերի 4-ին կայսերական վճիռ է իջեցվում խալիբյան ուսումնարանը փակելու մասին, իսկ 1871 թ., 13-ամյա գոյատևումից հետո, այն դադարում է գործել:

Խալիբյան ուսումնարանին առնթիվ մեծահասակների համար գործում էր լսարան: Ուսումնարանն ուներ տպարան, որի անխափան և արդյունավետ աշխատանքի համար մեծ ջանքեր էր թափում Հ. Տեր-Աբրահամյանը, ժամանակի կրթված հայ մտավորականներից մեկը: Այստեղ տպագրված գրքերը բաղմամբ ուղևորվում էին. դասագրքերին զուգընթաց հայերեն և ռուսերեն լեզուներով, նշանակալից տպաքանակով, հրատարակվում էին գեղարվեստական ու պատմական գրքեր, թարգմանական և եկեղեցական գրականություն, տարեգրքեր և այլն: Ուսումնարանի փակվելուց մի փոքր հետո տպարանը ևս դադարեց գործելուց:

Ղրիմահայ գաղութում XIX դարի երկրորդ կեսին հրատարակվում էին երկու պարբերական՝ «Մասյաց աղավնին» և «Դաստիարակը», «Մասյաց աղավնին» հայ ընթերցողին ծանոթ էր 1855 թվականից: 1860 թ. Գ. Ալվազովսկին հանդեսի հրատարակումը Փարիզից տեղափոխեց Թեոդոսիա:

Այսպիսով, XVIII—XIX դարերի սահմանագծերում վերստեղծված ղրիմահայ գաղթախնները, համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում, ապրում են տնտեսական և մշակութային նկատելի առաջընթաց և շոշափելի մասնակցություն ցուցաբերում հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում կատարված տեղաշարժերին:

66 Նույն տեղում, գ. 50/3054, թ. 51:

67 Նույն տեղում, գ. 55/3166, մ. 2, թ. 5: